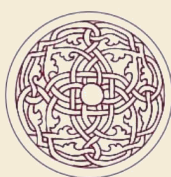

Срби у Великој источној кризи I

Од Херцеговачког устанка до завршетка
Првог српско-турског рата
(1875–1877)

*Приручник за државну смотру ученика
средњих школа из наставног предмета Историја*

СРПСКО
ИСТОРИЈСКО
ДРУШТВО

Београд, 2026.

САДРЖАЈ

СРБИ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ И ТАНЗИМАТ	4
Танзиматске реформе	5
Простор и демографија	6
Одраз реформи.....	7
НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ	9
Национални програми	10
Српска тајна организација	11
Културно-просветна делатност.....	12
УСТАНЦИ СРПСКОГ НАРОДА У БОСАНСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1875.	14
Невесинска пушка	16
Устаничке борбе.....	19
Улога Црне Горе.....	21
Почетак устанка у Босанској Крајини.....	25
СРБИЈА И УСТАНАК У БОСАНСКОМ ВИЛАЈЕТУ	27
Одјек устанка у Србији.....	30
Добровољачке чете и ширење устаничког покрета.....	33
Неопходност обезбеђивања зајма за ратне припреме	38
НЕУСПЕШНО ПОСРЕДОВАЊЕ И УКРШТЕНИ ИНТЕРЕСИ ВЕЛИКИХ СИЛА	41
Конзуларна мисија.....	43
Андрашијева нота.....	44
Ескалација Источне кризе у пролеће 1876. године	45
ПРИПРЕМЕ СРБИЈЕ ЗА РАТ	48
Међународни оквири и притисци.....	48
Утврђивање политичких циљева рата и оперативни планови.....	54
Савезнички уговор са Црном Гором и војна конвенција.....	58
Изналажење начина за отпочињање ратних дејстава	60
Устанак у Босни до почетка Првог српско-турског рата 1876. године	62

ПРВИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 64

Кнежева ратна прокламација	66
Проглашење уједињења Босне са Србијом	69
Офанзива и дефанзива	71
Примирје и мир.....	76
Четовање под Милетом Деспотовићем.....	78

ВЕЉИ РАТ 80

ИЗВОРИ 82

1. ПОЗИВ БЕОГРАДСКОГ ОДБОРА ЗА СКУПЉАЊЕ ПРИЛОГА ЗА ПОСТРАДАЛЕ ХЕРЦЕГОВЦЕ	82
2. УСТАНИЧКИ ПРОГЛАС У НОВОПАЗАРСКОМ САНЦАКУ 1875.....	84
3. МЕМОАР МИЛУТИНА ГАРАШАНИНА О ТАЈНОЈ МИСИЈИ У ГРЧКОЈ У МАРТУ 1876. ГОДИНЕ.....	85
4. ТАЈНИ УГОВОР О САВЕЗУ ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ.....	87
5. ВОЈНИЧКА КОНВЕНЦИЈА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ.....	90
6. РАТНА ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА 1876.	93
7. ПРОГЛАС БОСАНСКИХ УСТАНИКА О УЈЕДИЊЕЊА БОСНЕ СА СРБИЈОМ 1876.	96
8. ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА НИКОЛЕ ХЕРЦЕГОВЦИМА 1876.....	98
9. СВЕДОЧАНСТВА САВРЕМЕНИКА	100
10. ИЗВЕШТАЈИ КНЕЖЕВОГ СЕКРЕТАРА ДИМИТРИЈА ЈОКСИЋА ИЗ БЕОГРАДА КНЕЗУ МИЛАНУ НА РАТИШТУ, ЈУЛ/АВГУСТ 1876.	108
11. ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА О СКЛАПАЊУ МИРА СА ОСМАНСКИМ ЦАРСТВОМ 1877.	109

ПРЕДГОВОР

Овај приручник намењен је ученицима средњих школа који се припремају за дружавну смотру из наставног предмета Историја, али и свима који желе да боље разумеју једно од најзначајнијих и најдинамичнијих раздобља српске и балканске прошлости – време Велике источне кризе (1875–1878).

Прошле године навршило се 150 година од избијања Херцеговачког устанка, који је иницирао отварање Велике источне кризе (1875). Она је убрзо захватила готово читав Балкан. Ове године, пак, обележава се 150 година од почетка ратова за ослобођење и независност Србије и Црне Горе (1876). Ови јубилеји пружају посебну прилику да се подсетимо борбе српског народа за слободу, равноправност и национално уједињење, али и да боље разумемо сложене околности у којима су те борбе вођене.

Приручник прати догађаје од устанка српског народа у Херцеговини и Босни 1875. године, преко улоге српских кнежевина Србије и Црне Горе и деловања великих сила, па све до Првог српско-турског рата и потписивања мира између Србије и Османског царства почетком 1877. године. Посебна пажња посвећена је положају Срба у Османском царству, танзиматским реформама, националној политици Србије, устаничком покрету, као и дипломатској и војној борби која је одредила ток кризе.

Циљ овог приручника није само да понуди преглед чињеница и догађаја, већ да помогне ученицима да разумеју узроке и последице, повезаност устанака, ратова и међународних односа, те да схвате значај овог периода за даљи развој српске државе и националне идеје. Зато су теме изложене прегледно, јасним језиком и у логичком низу, уз настојање да се сложени историјски процеси приближе младим читаоцима.

Верујемо се да ће овај приручник бити поуздан водич кроз време великих искушења и великих одлука, али и подстрек да се историја не учи само као збир датума и имена, већ као жива прича о људима, идејама и борби за слободу.

Желимо вам успех у припреми за смотру и много радозналости у упознавању прошлости која је обликовала нашу садашњост.

Српско историјско друштво

СРБИ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ И ТАНЗИМАТ

Крајем 18. и у првим деценијама 19. века Османско царство суочавало се са дубоком кризом. Војни порази, финансијски проблеми, унутрашњи немири и јачање националних покрета међу хришћанским народима показивали су да се стара државна организација више не може одржати. Истовремено, велике европске силе све снажније су се мешале у унутрашње послове Царства, настојећи да остваре свој утицај и у погодном тренутку запоседну део његове територије. У таквим околностима османски државници дошли су до закључка да је опстанак државе могућ једино кроз темељне реформе и прилагођавање европским узорима. Истински покретач реформи био је султан Махмуд II (1808–1839), један од најзначајнијих османских владара у 19. веку. Иако су Махмудове реформе ојачале Царство изнутра, нису спречиле губитак Алжира, независност Грчке, аутономију Египта и формирање аутономне Кнежевине Србије (1804–1833).

Султан Махмуд II

Европски део
Османског царства 1831.

Танзиматске реформе

Султан
Абдул Меџид

Реформе су настављене и после султанове смрти, када је започео свеобухватни реформски процес у историји познат под именом Танзимат (*уређење, реорјанизација*). Почетак Танзимата означен је обнародовањем Хатишерифа од Гилхане 1839. године, убрзо по ступању на престо султана Абдул Меџида (1839–1861). Тим актом обећано је увођење нових закона ради уређења државе и побољшања положаја свих поданика. Посебно је истакнуто да ће бити заштићени живот, част и имовина сваког становника Османског царства, без обзира на вероисповест. Гилханским хатишерифом је први пут проглашен принцип грађанске једнакости у османској држави. Иако је овај принцип званично прихваћен, у пракси је тешко спровођен и изазивао је отпор великог дела муслиманског становништва.

Најзначајнија фаза Танзимата везана је за Хатихумајун из 1856. године, донет након Кримског рата (1853–1856). Овај реформски акт настао је под снажним утицајем Велике Британије и Француске, које су настојале да очувају Османско царство и истовремено ослабе утицај Русије, нарочито међу православним хришћанима. Хатихумајун је изричито потврдио потпуно изједначавање муслимана и немуслимана пред законом. Хришћанима је олакшана изградња и обнова цркава и манастира и отварање школа, призната им је верска и просветна самоуправа, а државне службе и школе формално су отворене за све поданике без обзира на веру. Уведени су мешовити грађански судови за спорове између припадника различитих вероисповести, а пореска оптерећења проглашена су једнаким за све. Посебно је значајно укидање харача, пореза који су вековима плаћали немуслиmani. Међутим, у стварности је овај порез замењен плаћањем откупа од војне службе, па суштинска равноправност ни у овом случају није у потпуности остварена.

Хатишериф или хатихумајун је свечана султанова повеља. То су били документи које је султан лично писао или на које је својом руком дописивао кратку одлуку или објашњење. У Османском царству, хатихумајуни су били најважнија писана наређења, то јест највиши правни акт. У српској историји најпознатији су хатишерифи из 1830. и 1833. године, којима је Кнежевина Србији признат аутономни положај у оквиру Османског царства.

Танзиматске реформе спроводила је уска елита високих чиновника, окупљена око Високе Порте, односно централне владе у Цариграду. У том периоду створена су модерна министарства, уведен је државни буџет и донет низ важних закона по узору на европске. Посебно је значајан Закон

о вилајетима из 1864. године, којим је започета реорганизација провинцијске управе. Уместо старих ејалета уведени су вилајети као највеће административно-територијалне јединице, са јасно уређеном управном хијерархијом и мешовитим управним већима у којима су, поред муслимана, учествовали и немуслиmani. Циљ је био ефикаснија управа и боља контрола централне власти над провинцијама.

И поред бројних промена, Танзимат није решио неке од најважнијих проблема. Аграрно питање остало је нерешено: положај сељака, нарочито хришћанских, није битно побољшан, а злоупотребе приликом прикупљања пореза настављене су. Финансијске тешкоће, скупоћа реформи и задуживање код западних банака довели су Царство до банкрота 1875. године. С друге стране, снажан подстерк обнови и подизању цркава и манастира и

У 19. веку Османско царство било је подељено на ејалате, а потом на вилајете, као највеће управне области. На челу вилајета налазио се валија (гувернер). Вилајети су се делили на санџаке, којима су управљали мутесарифе, а санџаци даље на казе и нахије, као мање управне јединице.

отварању хришћанских школа допринео је јачању националних покрета међу Србима, Грцима и Бугарима. Уместо да ојачају приврженост држави, реформе су супротно од жеље реформатора подстицале националну свест и тежње ка ослобођењу и независности. Истовремено, велики део муслиманског становништва доживљавао је реформе као удар на традицију и исламски поредак, што је додатно отежавало њихову примену.

Простор и демографија

Током 19. века, Срби су у оквиру Османског царства живели у више административних јединица – ејалета/вилајета који су се делили на санџаке. Ове јединице променљиве величине и структуре одражавале су динамику управе Царства, али и етничку сложеност региона у којима су Срби били значајна заједница.

Један од најважнијих простора на којем су Срби живели био је Босански ејалет. Средином 19. века овај ејалет је подељен на седам санџака: Сарајево, Травник, Бањалука, Зворник, Бихаћ, Херцеговина и Нови Пазар. Та подела остала је на снази и када је 1865. године осниван Босански вилајет, све до 1877. када је Новопазарски санџак издвојен и припао Косовском вилајету. Овај простор представљао је значајан центар српског живота унутар Царства, с обзиром на густину становништва и важност локалних градова и вароши.

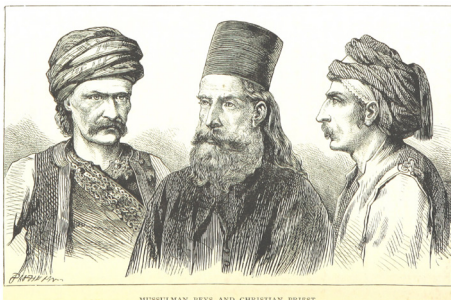
На југу и истоку, у области ејалета Ниш, Срби су углавном насељавали Нишки санџак, који је такође пролазио кроз више административних промена (био је у саставу Дунавског вилајета, Призренског, а касније Косовског вилајета).

На територији која обухвата већи део данашњих Републике Северне Македоније и јужне српске покрајине Косова и Метохије, средином четрдесетих година формиран је ејалет Скопље, подељен на санџаке Скопље, Призрен и Приштина. Крајем шездесетих година 19. века његова територија је ушла у састав новоформираног Призренског вилајета. Поред ових административних области, Срби су живели и у деловима Битољског и Скадарског ејалета/вилајета.

Подаци о становништву показују да су православни хришћани, већином Срби, били компактно насељени у Босанској Крајини, Источној Херцеговини, Понишављу и Јужном Поморављу. У другим крајевима, од Поуња до Горњег Повардарја, становништво је било мешовито по вери, а изван Босанског ејалета/вилајета, и по етницитету.

Етницитет је реч која означава припадност одређеној групи људи која дели исту историју, језик, веру, обичаје и традицију. Другим речима, етницитет је оно што нас повезује са људима из наше групе – нашим прецима и онима који живе на исти начин као ми. На пример: Срби су етничка група – имају исти језик (српски), исту историју, православну веру, слична предања и обичаје.

Одраз реформи

Муслимански бегови
и хришћански свештеник

Танзиматске реформе донеле су многе промене у државној управи и војсци, али то није увек значило побољшање живота обичних људи. Идеја о једнакости свих поданика Османског царства била је напредна, али у реалности тешко остварива. Највећа препрека за примену овог принципа била је дуга традиција исламске државе која није равноправно третирала муслимане и немуслимане.

Срби и други немуслимане у Османском царству често су трпели зулуме – отмице, силовања, пљачке, насилну исламизацију и убиства. Иако су Срби били наоружани и могли су се бранити, сукоби су често доводили до крвне освете или бекства у Кнежевину Србију. Власт је ретко штитила немуслимане. Полиција и судови нису реаговали на време.

Босанска раја плаћа данак

Највећи проблеми везани су за аграрно питање. Хатишерифом од Гилхане било је проглашено укидање спахија, док је сакупљање десетка (ушура) од пољопривредних производа требало да преузме држава. Будући да држава није имала довољан број чиновника који би непосредно сакупљали порез донета је одлука да се ушур издаје у закуп, као и остале дажбине. Давање десетка у закуп било је праћено разним неправилностима, на штету пореских обвезника. Поред тога, треба истаћи да упоредо с процесом укидања спахија није текао процес укидања читлука (земљишних поседа које су сељаци обрађивали под посебним условима). Посебан проблем су представљали покушаји некадашњих спахија да се наметну за читлук-сахибије (власнике читлука), што по законима нису имали право. Танзиматско законодавство том проблему није поклонило већу пажњу до краја педесетих

година 19. века. Злоупотребе приликом сакупљања десетка и нерешени аграрни односи били су један од главних узрока хришћанских устанака на Балкану у 19. веку.

Спахија, коњаник у османској војсци. За своју војну службу најчешће је добијао земљишне поседе са којих је прикупљао приходе – тимар. Заузврат је морао да иде у рат кад год га султан позове, да одржава ред и безбедност у области којом управља и да, у зависности од величине тимара, доведе са собом одређен број војника. Спахије нису биле власници земље, јер је земља припадала држави, већ су је користили само док верно служе. Спахије су представљале важан ослонац османске државе све до 19. века, када је овај војни систем постепено укинут.

Вреди напоменути да је било Срба који су поседовали земљу, односно нису морали да дају део рода као закупнину. А било је и оних који су били власници већих имања (читлук-сахибије).

Читлук-сахибија је био власник земљишног поседа, који се звао читлук. Он је обрађивао земљу уз помоћ сељака и од њих је узимао део уroda или новца као накнаду за коришћење земље. Читлук-сахибија је имао велику власт над сељацима који су живели и радили на његовој земљи. Овај систем је био посебно раширен у 18. и 19. веку и често је погоршавао положај сељака. Читлучки систем био је један од узрока незадовољства и побуна хришћанског становништва у Османском царству.

НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ

Србија 1833–1878.

Идеја о обнови српске државе и њених граница темељила се на историјском праву, допуњеном савременим националним принципима и реалном политиком. Средњовековна прошлост служила је као легитимација за револуционарни чин стварања модерне Србије и служила као идеја водиља у дефинисању територијалних претензија. Границе Кнежевине Србије из 1833. сматране су привременим, а циљ је била обнова пространије и независне државе на Балкану која би представљала значајан фактор у међународним односима. Ова идеја објашњава и појам обнова Српског царства, који се темељио на знањима о српској средњовековној историји, углавном заснованој на делу архимандрита

Јована Рајића – *Историја разних славенских народа, највише Болјар, Хорватов и Сербов* (објављена у Бечу у четири књиге, 1794–1795. године).

Национални програми

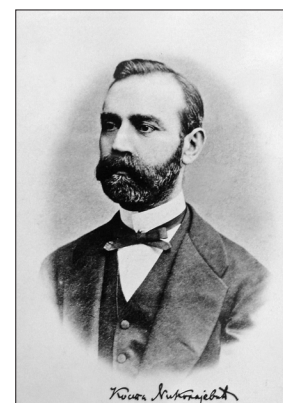
Идеја о обнови српске средњовековне државе заокупљала је мисли вожда Ђорђа Петровића Карађорђа и кнеза Милоша Обреновића, предводника Српске револуције. Она је уткана и у најзначајнији план о будућности нововековне српске државе – *Начертаније*, који је крајем 1844. саставио Илија Гарашанин. *Начертаније* је био промишљен план деловања за будућност. Идеја о обнови српског средњовековног царства није значила повратак у прошлост, већ подсећање на историјску мисију Србије, матицу Српства. Практични део *Начертанија* укључивао је прикупљање обавештајних података и припрему општег устанка Срба и других хришћана у Османском царству.

Илија Гарашанин (1812–1874) био је један од најзначајнијих српских државника 19. века. Рођен је у селу Гараши код данашњег Аранђеловца, по коме је и добио презиме. Готово три деценије снажно је утицао на унутрашњу и спољну политику Кнежевине Србије. Најдуже и најзначајније обављао је дужност министра унутрашњих послова (1843–1852), а био је и председник владе и министар спољних послова (1852–1853, 1861–1867). Гарашанинова каријера обележена је сложеним односима са владарским династијама Обреновића и Карађорђевића. Агенат на кнеза Михаила 1868. означио је и Гарашанинову „политичку смрт”. Последње године живота провео је углавном повучен на свом имању у Гроцкој, али је наставио да прати политичка дешавања у Србији.

Државни и национални интереси за Илију Гарашанина били су изнад свега. Идеје о ослобођењу и уједињењу српског народа непрестано су заокупљале његову мисао и деловање. Сматра се једним од најумнијих и најдалековидијих српских политичара 19. века, чији је рад оставио дубок траг у историји српске државности.

Када је четири године након *Начертанија*, револуционарни талас захватио готово читав европски континент (1848), Илија Гарашанин је у тим догађајима видео прилику за остварење српских националних и државних тежњи. Док су европске престонице гореле у револуционарном пламену, он је процењивао да је дошло време да Србија ојача свој политички положај и покуша да прошири своје границе на рачун Османског царства. У том контексту Гарашанин је, на подстицај Константина Николајевића, српског капућехаје (заступник Србије) у Цариграду, почео да развија замисао о стварању Српског вицекраљевства у оквиру Турске и под врховном влашћу султана. Била је то практична примена основних начела *Начертанија*, односно покушај да се визија обнове српске државе у средњовековним границама претвори у реалан политички план.

Константин
Николајевић

У националним плановима из средине 19. века постојала су различита виђења будућих граница Србије. Минималне претензије подразумевале су прикључење северне Старе Србије (Косова, Метохије и Јужног Поморавља), као и делова Босне и Херцеговине и Црне Горе, уз излаз Србије на Јадранско море. Максималне претензије замишљале су Србију која би се простирала од Саве и Дунава на северу до Солунског залива на југу, и од

Јадранског мора на западу до реке Искара на истоку. У том случају, у састав Србије ушли би јужна Стара Србија, северна и средња Албанија, Македонија и западни део Бугарске.

Стара Србија – географски појам коришћен у 19. и почетком 20. века за област јужно од Кнежевине и Краљевине Србије. Њене границе протезале су се до Лима, Проклетија и Црног Дрима на западу, преко Дебра, Кичева, Прилепа и Криве Паланке на југу, до данашње српско-бугарске границе на истоку и на северу до границе Кнежевине и Краљевине Србије. Те области биле су језгро средњовековне српске државе.

Српска тајна организација

Илија Гарашанин је као министар унутрашњих послова, затим као председник владе и министар спољних послова, руководио националном политиком Кнежевине Србије у складу са начелима изнетим у *Начертанију*. Ради остварења утицаја на суседно српско и друго хришћанско становништво, прикупљања обавештајних података и, у појединим периодима, припремања једновременог општег устанка против Турака, Гарашанин је у петој деценији 19. века створио мрежу тајних агената, стационираних у Османском царству, Хабзбуршкој монархији и Србији, која је радила под његовим руководством. Имао је на располагању посебан новчани фонд из којег је исплаћиван новац лицима која су трајно или повремено радила на поверљивим пословима националне политике.

Револуционарни догађаји у Европи 1848/49. године, представљали су прекретницу у стварању разгранате обавештајне мреже на терену. Тада је створена српска тајна организација која је требало да ради на припреми једновременог устанка Срба и других балканских хришћана против турских власти.

Стварајући обавештајну мрежу Илија Гарашанин је разрадио стратегију српске националне политике које се Кнежевина Србија држала до избијања устанака у Херцеговини

Кнез Михаило Обреновић

(1868), те преговорима са Бугарима и Хрватима. Они су, међутим изгубили на значају након убиства кнеза Михаила 1868. године.

Током дугогодишњих припрема и ишчекивања остварења главног плана – ослобођења и уједињења Српства, било је више српских устанака под османском влашћу. Кнежевина Србија материјално и војно није била спремна да загази у рат против Османског царства и да отворено подржава устанке. Међутим, 1875. године, напустила је дотадашњу опрезну политику и повела се за догађајима које су покренули устанци у Херцеговини и Босни.

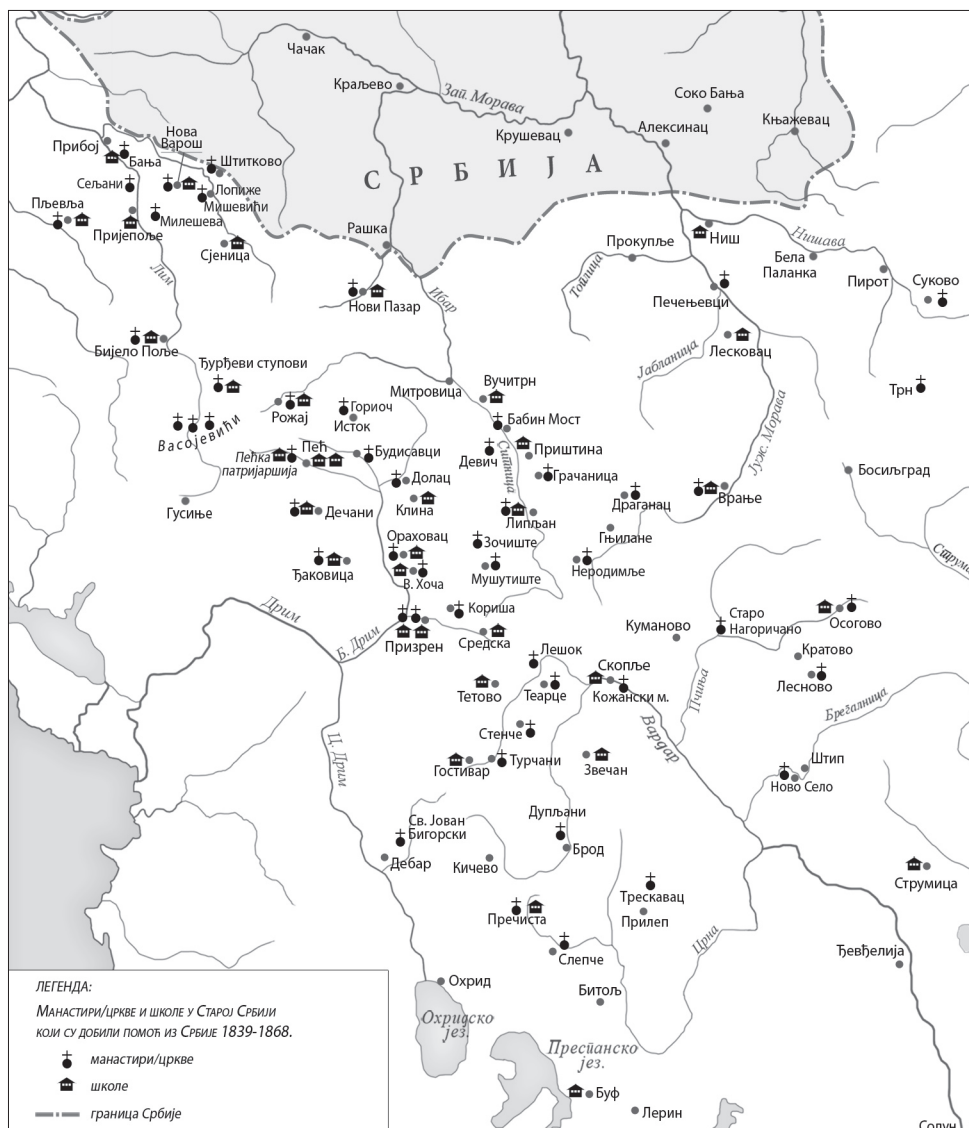
Културно-просветна делатност

У складу са танзиматским реформама, оживео је процес обнове српских цркава и манастира и отварање школа. Власти Кнежевине Србије континуирано су помагале изградњу и опремање цркава, српских школа у овим областима – слањем новца, богослужбених књига, литургијских предмета и одежди за свештенике. Изасланици црквено-школских општина и манастирских братстава долазили су у Београд по помоћ. Помоћ је упућивана бројним манастирима и црквама широм Босне, Херцеговине, Старе Србије и Македоније.

Од средине шездесетих година 19. stoleћа српски учитељи из ових области почели су редовно да о своме раду извештавају Министарство просвете у Београду. Српски трговци и сами учитељи бесплатно су у Турску преносили уџбенике из Србије. Турске власти, видећи да овај систем угрожава њихове интересе, почеле су од 1867. године повремено да забрањују унос српских уџбеника у Босански вилајет.

1875. године. Подразумевала је да Србија догађаје треба да изазива и да њима руководи, а не да се за њима поводи. Отуда је проистицало одрицање подршке и спречавање самониклих и изолованих покрета, као штетних по српске интересе, услед непотребног расипања људских и материјалних ресурса. До 1862. године више вере је полагано у снагу и успех планираног општег хришћанског устанка, а од тада је у први план стављена потреба боље војне спреме Кнежевине Србије. Смена Илије Гарашанина у новембру 1867. није значила промену курса српске политике, ни структуре обавештајне мреже. Српска обавештајна мрежа се у наредним годинама мењала персонално, али не структурно ни суштински.

Током шездесетих година 19. stoleћа Кнежевина Србија је активно радила и на стварању савеза балканских држава и народа, уговорима са Црном Гором (1866), Грчком (1867), Румунијом

Манастири/цркве и школе у Старој Србији
 који су добили помоћ из Србије 1839–1868.

Србија је стипендирала младиће из суседних османских провинција који су се школовали у Београду. Они су касније постајали учитељи и свештеници у српским земљама под османском влашћу. У Бањалуци и Призрену постојале су богословије, које је финансирала српска влада.

Српске власти и црквени представници су покушавали да очувају српски идентитет и образовање. Формирањем Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини 1868. године започета је систематска просветна политика усмерена на очување српског културног утицаја у овим областима.

До 1878. у Турској је радило 172 српске основне школе. Србија је у том периоду послала десетине хиљада уџбеника за ове школе, чиме је створен јединствен српски културни простор унутар Османског царства. Овај културни и просветни развој припремио је основу за касније политичко уједињење. Међутим, током Велике источне кризе (1875–1878) већина српских школа је, у ратним околностима, престала са радом, а учитељи су напустили своје позиције. Многи од њих, прогањани од турских власти, пребегли су у Србију.

УСТАНЦИ СРПСКОГ НАРОДА У БОСАНСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1875.

Деветанести век српске историје обележен је устанцима и борбама за слободу, који су често изискивали велике жртве. Срби су, живећи на простору који је повезивао Исток и Запад, непрестано били изложени притисцима и сучељеним интересима великих европских сила (Велика Британија, Аустроугарска, Француска, Русија, Немачка). Током 19. столећа главни противник на бојном пољу било је Османско царство.

Лука Вукаловић

У Херцеговини су први устанци у 19. веку били ограничени на подручја уз црногорску границу. Како је сазревала свест о нужности оружаног отпора и потпуног ослобођења, устаничка дејства су се ширила. У првој половини века главне борбе вођене су око Грахова, да би од педесетих година покрет обухватио Пиву и Бањане, а за време устанка Луке Вукаловића и читаву јужну Херцеговину, као и Гацко и Загорје на северу.

Устанички покрети у Херцеговини имали су јасно изражен национални карактер. Још пре Првог српског устанка (1804–1813) архимандрит Манастира Пиве Арсеније Гаговић покушавао је да обезбеди руску подршку за устанак Срба у Херцеговини и другим областима, са циљем ослобођења од Османског царства и стварања заједничке српске државе. Тај рани покушај показује да су идеје слободе и националног уједињења биле дубоко укоренење у народу. Током каснијих деценија Херцеговци су своју борбу везивали за Црну Гору као најближи српски ослонац, али су очекивали и помоћ и подршку Србије.

У Босни су устанци избијали у крајевима са компактним српским становништвом – Босанска Крајина и Посавина, док су средишта попут Сарајева и Травника остајала изван устаничких збивања.

Ослобођење од османске власти представљало је трајну и снажну идеју која је током 19. века прожимала српски народ у Босанском ејалету/вилајету. У раздобљу од Првог српског устанка 1804. до избијања Херцеговачког устанка 1875. године било је више покушаја да се слобода избори оружаним путем. Међу њима су били устанак Јована Јанчића у Босанској Крајини 1809, буна попа Јовице Илића у Посавини 1834, затим дуготрајни устанак у Херцеговини од 1852. до 1862, као и устаничка кретања у Босанској Крајини и Посавини 1858. године. Иако бројни, ови покушаји нису донели трајан успех.

Срби у Босанском ејалету су се, поред османских власти, суочавали и са другим противницима. Локално муслиманско становништво често је прво реаговало против устаничких

покрета, док је римокатоличко свештенство утицало на своје вернике да се држе по страни и не подржавају ослободилачке напоре православних суседа. Од великих сила, Русија дуго није имала дипломатске испоставе у Босни и Херцеговини, али је међу Србима уживала снажан углед као заштитница православља. Ипак, и поред све веће културне и просветне повезаности, званична руска политика није подржавала устанке, будући да је царска власт била против револуционарних покрета. Велика Британија је, обузета страхом од руског утицаја, у сваком немиру у Османском царству видела деловање руских агената, док је Аустроугарска све већу пажњу посвећивала западним областима Османског царства, укључујући и Босну и Херцеговину.

Османско царство је покушавало да путем реформи продужи своји животни век, али су оне биле споре, недоследне и често само формалне због разних унутрашњих и спољно-политичких околности. Иако су реформе обећавале једнакост, насиље, наплата увећаних пореза и злоупотребе провинцијских власти су се настављале, посебно на селу. Аграрно питање остало је нерешено и постало главни извор социјалне и националне напетости. За сељака, економско ослобођење било је исто што и национално.

Важан носилац националне свести и отпора био је српски грађански слој, пре свега трговци и занатлије. Они су се посебно истицали у градовима у Босанској Крајини и Посавини, а због трговачких и личних веза били су у сталном додиру са Србијом и својим сународницима у Аустроугарској. Ту су већ од средине века створене мреже повереника и тајних одбора, повезаних са српском владом. Иако су припреме за устанак више пута прекидане, те везе нису нестале. Поред тајне организације која је деловала под контролом српског Министарства иностраних дела, на том подручју су

деловали појединци и групе под утицајем

Уједињене омладине српске. Њене идеје, које су уједно биле и идеја водиља српске владе – национално ослобођење и уједињење – шире се преко младих трговаца, свештеника и учитеља. Омладина је у Босни деловала као покрет, а не као формална организација, али је повезивала људе и давала им моралну снагу.

Турске власти су ово врење приметиле и одговориле хапшењима и прогонствима више истакнутих личности који су стајали у поверљивој вези са Србијом, попут Васе Пелагића, управника Српске православне богословије у Бањалуци или Серафима Перовића, архимандрита манастира Житомислића у Херцеговини. Међутим, репресија

Уједињена омладина српска била је српска национална организација настала обједињавањем више ђачких и студентских удружења младих Срба. Основана је 1866. године у Новом Саду. Чланови су били ученици, студенти, млади писци и интелектуалци из свих крајева где је живео српски народ. Главни циљ Уједињене омладине српске био је ослобођење и уједињење свих Срба који су тада живели у различитим државама. Главни слоган био је „Српство све и свуда“. Организовали су зборове, предавања, писали текстове и песме, подстицали народ да чува језик, веру и обичаје. Због својих слободоумних и националних идеја често су били под надзором и притиском власти, а рад Уједињене омладине српске је после неколико година забрањен.

Васа Пелагић

није смирила стање, већ напротив, додатно је појачала незадовољство, које је било распрострањено и међу хришћанима и муслиманима. До почетка 1875. године у Босни и Херцеговини је већ постојала широка мрежа људи, идеја и веза, спремних да незадовољство прерасте у отворени устанак.

Невесињска пушка

Херцеговачки устанак из 1875. године није избио изненада. Годинама уназад међу млађим људима у Херцеговини развијала се жива агитација за оружани отпор. У томе су учествовали и припадници српског омладинског покрета (некадашњи чланови Уједињене омладине српске), који је деловао широм Босне и Херцеговине и заговарао национално ослобођење. Истовремено су деловали и искусне четовође, харамбаше и хајдуци, који су припремали народ за оружану борбу. Посебно су улогу имале две српске кнежевине – Србија и Црна Гора.

Основни узрок незадовољства било је тешко социјално и економско стање хришћанског становништва. Сељаци су били изложени бројним наметима: десетини, разним порезима, кулуку, самовољи ага и бегова, као и пристрасном судству у корист муслимана. Посебно тешка била је 1874. година – неродна, али са повећаним и насилно наплаћиваним порезима.

На збору херцеговачких народних првака који је 21. септембра 1874. године одржан код цркве у невесињском селу Биограду одлучено је да се устанак покрене на пролеће 1875. године, уз знање и подршку Црне Горе. Том приликом одлучено је да се од кнеза Николе Петровића-Његоша затражи савет и помоћ. Свестан међународних околности и опасности, кнез Никола је покушавао да истовремено смирује Херцеговце и да преко дипломатије извуче корист за Црну Гору. Та двосмислена политика довела је до збуњености у народу, али и до пораста нестрпљења.

Никола I Петровић-Његош (1841–1921), кнез (1860–1910) и краљ (1910–1918) био је један од најзначајнијих владара Црне Горе и најдуговечнији српски владар. Рођен је на Цетињу у знаменитој српској породици Петровић-Његоша. Владавина му је трајала више од пола века, од 1860. до 1918. године, и била је обележена борбама за стицање и очување независности Црне Горе. Активно је подржавао устанак у Херцеговини 1875. године, а потом је у савезу са Србијом објавио рат Османском царству. Захваљујући том рату, на Берлинском конгресу 1878. Црној Гори је призната међународна независност и територијално проширење. Кнез Никола је командовао црногорском војском у балканским ратовима и Првом светском рату. Његова владавина окончана је одлуком Велике народне скупштине српског народа у Подгорици 1918, којом је Црна Гора присаједињена Краљевини Србији. Последње године живота провео је у егзилу, а преминуо је 1921. године у Паризу. Његови посмртни остаци данас почивају на Цетињу.

У јесен 1874. године, у невесињском крају почели су први озбиљнији сукоби између турских власти и народа. Лоша година донела је лошу жетву, а закупци десетка и турски

Архимандрит Серафим Перовић

погранични стражари, вршили су сурова насиља над становницима. Народ је то све мање трпео и почео је да пружа отпор. Турске власти су покушале да ухвате вође побуне, међу којима је био Јован Гутић из села Зови До. Међутим, мештани су га одбранили. Побуна се брзо проширила и на околна села као што је Лукавац, а људи су почели да скривају своје породице и стоку у планине, припремајући се за борбу.

У истом периоду у Подгорици се догодила крвна освета – Србин је убио Јусуф-агу Мучину, месног муслиманског првака, што је изазвало јаку узбуну и одмазде турских власти над Црногорцима. Подгорички покољ је узбуркао односе између Црне Горе и Турске и умало довео до оружаног сукоба. Велике силе су интервенисале, успостављена је мешовита комисија за истрагу, а Турска је била приморана да ублажи притисак.

У пролеће 1875, док је природа у Херцеговини полако зеленила, живот становника постајао је све тежи. Лоша жетва из 1874. године довела је до велике несташнице хране, посебно у Невесињу и Гацку, где је владала глад. Лична и имовинска несигурност праћена је крађама, убиствима и хајдучијом. Турске власти послале су нове полицијске јединице, али је њихов груби приступ изазвао још веће незадовољство. Порезници се нису освртали на неродну годину и сиромаштво, што је довело до повлачења дела становништва у планине и припрема за оружани отпор.

Турски зулуми у Херцеговини

Долазак аустријског цара Франца Јозефа у Далмацију и хришћанске тужбе које су му поднете узбуркале су стање у Херцеговини. Босански валија, Ибрахим Дервиш-паша, чуо је да су Невесињци покушали да доставе цару своје жалбе против Турака. По налогу из Цариграда, послао је у Невесиње бригадира Селим-пашу са војском да испита тужбе, али

Цар Франц Јозеф

и да нареди народу да се или мирно покори, или да се исели у Црну Гору. Око Невесиња и у другим местима владала је напета атмосфера, спремна да експлодира сваког тренутка.

На састанцима народних првака у Зовом Долу, Биограду и Трусини, 27. јуна 1875. године, донета је коначна одлука о подизању устанка. Већ у наредним данима, мештани села Крекови и Братач ступили су у оружане чарке са турским снагама и успешно спречили њихов упад и паљење села. Тиме су припреме, које су водили херцеговачки главари прерасле у отворени оружани отпор.

Због великог броја мањих оружаних сукоба тешко је прецизно одредити тренутак када је Херцеговачки устанак заиста започео. Ипак, у исто-

риографији је прихваћено да је устанак, познат као Невесињска пушка, избио 9. јула 1875. године у селу Крекови код Невесиња, сукобом устаника и турских јединица на брду Гребенац. Самом сукобу у Крековима претходио је напад чете харамбаше Пера Тунгуза на турски караван на Ћетној пољани код Бишине 5. јула, што је додатно убрзало избијање устанка. Сукоб у Крековима, у коме су устаници после вишечасовне борбе натерали турске снаге на повлачење, означио је симболичан и стварни почетак устанка који ће убрзо прерасти у један од најзначајнијих и најсудбоноснијих догађаја српске историје 19. века.

Област у којој је 1875. године избио устанак није била ни географски, ни историјски, ни национално издвојена целина. Напротив, невестињски крај и суседни делови Источне Херцеговине чинили су природно и људски повезан простор, тесно везан за Црну Гору. Географски, овај крај припада динарском систему: кршевита поља и котлине, природно усмерене ка црногорској граници, омогућавале су laku комуникацију, али и релативну заштиту. Истовремено, исти терен је омогућавао и турским властима да у ратним приликама затварају пролазе и прекидају везе између Херцеговине и Црне Горе. Још важнија била је етничка и културна компактност становништва. У Источној Херцеговини живело је углавном православно српско становништво, повезано заједничким језиком, вером и историјским искуством вековног османског притиска. Тај дуготрајни притисак створио је хомогену и отпорну заједницу.

Када је 9. јула 1875. године одјекнула чувена Невесињска пушка, она није означила само почетак Херцеговачког устанка, већ је покренула догађаје који су се проширили на већи део Балканског полуострва и изазвали Велику источну кризу (1875–1878). Покрет у Херцеговини је брзо добио широке размере и постао један од кључних догађаја Источног питања, привукавши пажњу великих сила будући да је био директно повезан са питањем опстанка Османског царства. Устанички пламен брзо се проширио и на остале крајеве Босанског вилајета – Полимље, Босанску Крајину, Стари Влах и Затарје.

Устанак није био спонтан излив народног незадовољства, већ резултат дуготрајног трпљења због прекомерних пореза, неправди и зулума, али и плод пажљиво припреманих акција. Како је устанички покрет постепено добијао на снази, постајало је јасно да неће бити лако слоњен,

Перо Тунгуз,
хајдучки харамбаша

као што се у почетку веровало. Османско царство је прикупљало трупе како би устанак угушило у крви и спречило његово ширење. Ипак, Висока Porta је морала да води рачуна и о ставу великих сила, које су са забринутошћу пратиле развој догађаја, страхујући од свега што би могло пореметити европски мир и поново оживети Источно питање. Посебну бојазан изазивала је могућност да се устанички пламен не прошири и на остале османске балканске провинције, а нарочито страх да би се у борбу могле укључити и две српске кнежевине – Србија и Црна Гора, од којих су устаници очекивали помоћ и подршку.

Посебан изазов у том контексту представљала је чињеница да ни Србија ни Црна Гора у време избијања устанка нису биле међународно признате независне државе, већ су се још увек званично сматрале делом Османског царства. То је усложњавало њихов спољнополитички положај и могућност отвореног ратовања. Истовремено, обе су настојале да ојачају свој међународни положај, изборе независност, територијално се прошире и ослободе своје сународнике под османском влашћу.

Вође и јунаци устанка у Херцеговини и Босни

Херцеговачки устаници

Устаници су веровали да се боре за слободу и национално уједињење, али је исход био горко разочарање. Ипак, та борба није била узалудна. Босанско-херцеговачки устанак покренуо је процесе који су продубили српско национално питање и донели важна искуства у будућем стратешком и тактичком обликовању борбе за ослобођење. Поуке о важности система међународних односа, унутрашње спремности и реалне политике, остале су будућим генерацијама важан путоказ у креирању даљих путева ка остварењу националних циљева.

Устаничке борбе

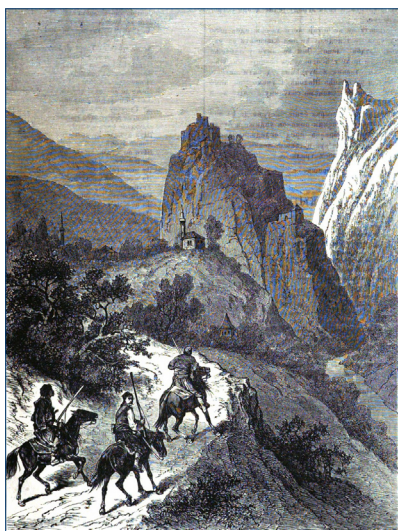
Редовна османска војска ушла је у озбиљније сукобе са устаницима већ крајем јула 1875. године, у рејонима Зовог Дола, Трусине и Дабарског поља. У почетку је Османско царство у Херцеговини располагало релативно малим снагама, недовољним да контролишу шире подручје, па се устанак током августа нагло проширио. Устаници су блокирали путеве и угрозили важне центре, пре свега Требиње. Почетни успеси довели су до смена османских војних заповедника, док је Porta била приморана да у Херцеговину упути велика војна појачања. Иако устаници нису успели да заузму већа места, преласком на герилски начин ратовања наносили су Турцима осетне губитке.

Херцеговци у заседи

Прва велика и значајна битка одиграла се у кланцу Муратовица, у новембру 1875. године, када су јаке турске снаге под заповедништвом Шефкет-паше и Селим-паше кренуле у акцију пружања помоћи Турцима који су били опседнути устаничким снагама. Међутим, устаничке чете су их напале и довеле у безизлазну ситуацију. Турски пораз био је изузетно тежак. У снежној олуји, током ноћи, под нападима са свих страна, османске јединице су се неорганизовано повлачиле, уз огромне губитке. Непуних месец дана касније османске снаге су потучене и код села Плане у близини Билеће.

Иако је зима била дуга и оштра, устаничке акције нису престајале. Ахмед Муктар-паша, син султана Абдул-Меџида и један од најспособнијих османских војних заповедника, покушавао је да деблокира кључне саобраћајнице, нарочито пут Требиње–Дубровник. У јануару 1876. дошло је до велике битке код Радован Ждријела, у којој су устаници нанели тежак пораз османским снагама, али су и сами претрпели значајан губитак погибијом војводе Максима Баћовића. Након тога уследио је снажан противудар турске војске, повлачење устаника и сурове одмазде над српским селима, чиме је пут за Дубровник привремено поново отворен.

Из устанка

Максим Баћовић

Упркос томе, устаници су у фебруару и марту 1876. остварили једну од својих најзначајнијих победа у другој бици на Муратовици, где су турске снаге претрпеле огромне губитке у људству и материјалу. Кулминација пролећних борби била је битка у кланцу Дуга, априла 1876. године, у којој су устаници, иако нису спречили снабдевање Никшића, нанели Муктар-пашиним снагама тешке губитке и показали да представљају озбиљног и организованог противника.

Улога Црне Горе

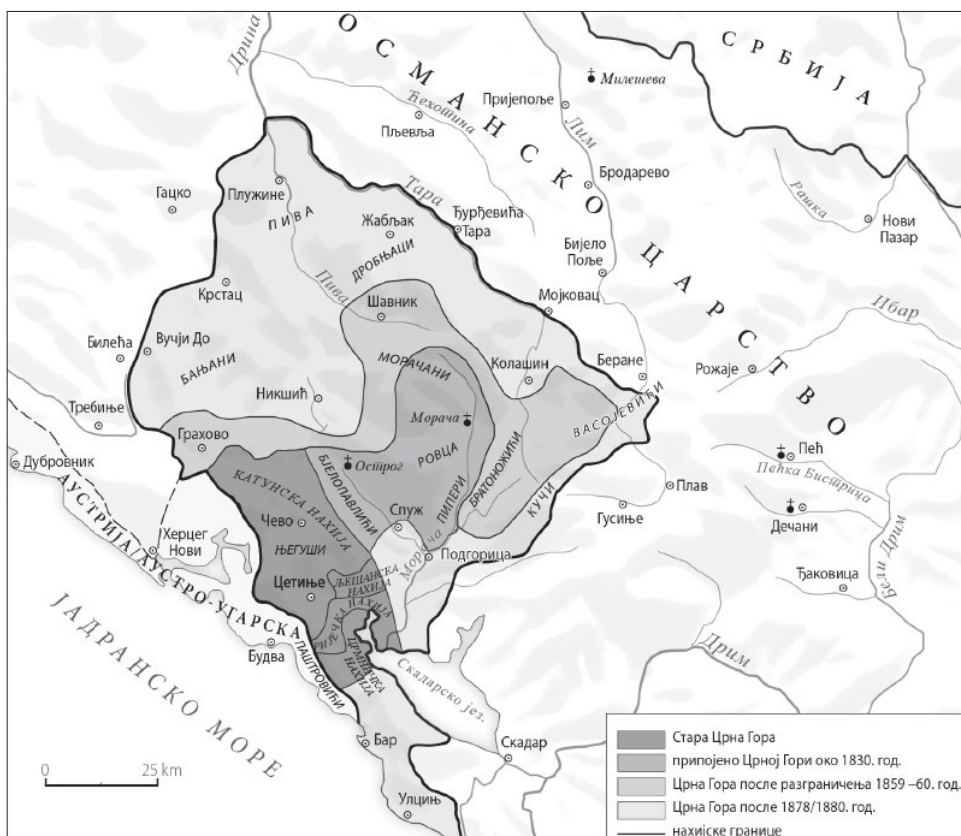
Кнез Данило I Петровић-Његош

Идеја ослобођења и уједињења српског народа у почетку није била у супротности са посебним интересима Црне Горе, све док су њоме управљали митрополити из породице Петровић-Његош. У време владике Петра II на Цетињу, како су савременици бележили, „није било других интереса до националних”. Маштало се да владар Србије буде световни поглавар будуће српске државе, док би цетињски владика прешао у Пећ и преузео улогу духовног вође целог народа. Та замисао постала је неизводљива 1852. године, када је Данило Станков Петровић-Његош уз руску подршку постао кнез, а Црна Гора престала да буде теократска држава. Породица Петровић-Његош тиме је престала да буде искључиво духовни ослонац народа и постала трећа новововековна српска династија (пored Карађорђевића и Обреновића). Од тог тренутка национални, државни и династички интереси све више су се преплитали.

Тада се отворило осетљиво питање првенства: која ће кнежевина бити средиште око којег ће се окупити српски народ. Односи између Србије и Црне Горе у наредним годинама кретали су се од отвореног ривалства, преко покушаја помирења, до разговора о могућем савезу. Велике идеје пратили су међусобно неповерење и политичке интриге, којима су кумовале и велике силе, понајвише Аустроугарска и Русија. Оне су биле најзаинтересованије за ширење и учвршћивање свог утицаја и положаја на Балканском полуострву.

Херцеговачки прваци који су радили на припреми устанка рачунали су на помоћ обе српске кнежевине и настојали да их подстакну на заједничко деловање. Међутим, искључива политика Цетиња учинила је такву сарадњу готово немогућом. Црногорске власти вршиле су притисак на појединце за које се сумњало да у Херцеговини заступају интересе Србије. Кнез Никола је и дипломатским путем покушавао да ограничи утицај Србије у Херцеговини, тражећи од Русије да скрене пажњу Београду на деловање његових људи. Поред неповерења према Србији, постојала је и реална сумња да ли се са ограниченим црногорским снагама и у неповољној међународној ситуацији може постићи ослобођење. Делегације из Невесиња, које су долазиле на Цетиње тражећи подршку, дочекане су хладно. Кнез им је саветовао да се врате кућама и сачекају тренутак када Русија објави рат Османском царству, што је, по његовој процени, било далеко неколико година.

Кнез Никола није одмах подржао устанак у Херцеговини. Сматрао је да није право време за отворену побуну и није желео рат са Турцима, јер је искуство претходних сукоба показало да Црна Гора није била спремна да сама ратује против Османског царства. Ипак, био је свестан да не може дуго остати неутралан и покушавао је да искористи турске проблеме у Херцеговини за добијање повластица за Црну Гору. Предложио је Порти низ мера за регулисање спорних питања и унапређење односа између Црне Горе и Османског

Црна Гора у 19. веку

царства, настојећи да уместо формалног признања независности обезбеди практичне договоре и повластице.

Херцеговачки устанак избио је без знања и одобрења кнеза Николе. У почетку се развијао стихијски, али је убрзо стављен под његову контролу. На ратном савету одржаном код Иванових корита на Ловћену, 20. августа 1875. године, одлучено је да се устанак тајно помаже. Укључивањем црногорског владара нестало је почетне неорганизованости, а устанак је усмерен и дисциплинован. Да би избегао директну одговорност, кнез Никола није слао регуларне јединице преко границе, већ добровољце, такозване „јајоше”, којима су командовали њему одани људи. На чело устанка постављен је Пеко Павловић, који је, иако формално није био надређен херцеговачким вођама, имао стварну контролу над устаничким снагама. Преко њега и свог таста војводе Петра Вукотића, кнез Никола је у значајној мери управљао током устанка.

Пеко Павловић (1828–1903) био је познат хајдучки харамбаша и српски војвода из Црне Горе. Рођен је у селу Чево код Цетиња. Прославио се храброшћу и умећем још у време кнеза Данила, а посебно 1875. године током устанка херцеговачких Срба против Турака. Организовао је црногорске и херцеговачке чете и предводио хиљаде добровољаца. Истакао се у бици на Вучјем Долу, као и у многим другим биткама тог устанка. За заслуге је 1876. добио чин војводе од кнеза Николе. Након битке на Крсцу и ослобођења Никшића, дошао је у сукоб са кнежевим тастом Петром Вукотићем и кнезом Николом, због чега је морао да напусти Црну Гору. Живео је у Србији, Бугарској и Русији. Вратио се касније у Црну Гору и умро 1903. године. За заслуге је добио бројна одликовања.

Петар Вукотић (1826–1903) био је српски војвода и сенатор из Црне Горе. Рођен је у селу Чево код Цетиња. Био је војни командант и важна личност у борбама Црне Горе за ослобођење од Турака. Учествовао је у ратовима 1852–1853, 1862, као и у устанку у Херцеговини 1875. године. Познат је по храбрости и војничким способностима, а командовао је многим биткама, међу којима су битке на Грахову, Муратовици и Вучјем Долу.

Петар Вукотић је имао важну улогу у преговорима између Црне Горе и Србије о уједињењу Српства. Био је један од најближих сарадника кнеза Николе, коме је такође био и таст јер се његова ћерка Милена удала за кнеза. Након успешних ратних дејстава, повукао се из војне службе 1879. године и живео је на свом имању у Чеву. Преминуо је 1903. године и сахрањен је уз велике почасте.

Помоћ Црне Горе била је двострука. Јавно, она је настојала да се представи као неутрална, чувајући границу и примајући избеглице. Тајно, организовано је снабдевање устаника оружјем, муницијом и храном, а црногорски добровољци су у све већем броју пристизали у Херцеговину.

Долазак домаћих и страних добровољаца кнез Никола је посматрао са подозрењем. Сумњао је да њихов циљ није само борба против Османског царства, већ и слабљење његовог утицаја у устанку. Због тога је настојао да све добровољачке одреде стави под команду црногорских старешина, док је појединце са угледом и ауторитетом одбијао да прихвати као самосталне учеснике у борби.

Кнежев страх и неповерење додатно су појачани доласком на устаничко подручје Миће Љубибратића, некадашњег сарадника Луке Вукаловића. Љубибратић је годинама уназад живео у Србији о државном трошку и безуспешно покушавао да покрене нови устанак. Иако је у Херцеговину дошао без икакве везе са српским државним институцијама, на Цетињу је и даље посматран као „агент Шумадије”. Кнез Никола га је сматрао опасним ривалом и, желећи да га омаловажи, називао га је „херцеговачким Шћепаном Малим”. Обавестио је и аустроугарске власти да је Љубибратић кренуо из Трста са намером да организује устанак у Херцеговини и тражио да буде заустављен. По свему судећи, у Бечу је процењено да ће његово присуство продубити сукоб између Србије и Црне Горе и тиме ослабити српски национални покрет.

Михаило Мићо Љубибратић (1839–1889) је рођен је у селу Љубово код Требиња. Образовао се у Дубровнику, где је учио италијански и француски. Још као младић придружио се устаничком војводи Луки Вукаловићу и борио се против Турака.

Љубибратић је желео да муслимани и православци заједно раде на ослобођењу од османске власти. Основао је 1873. организацију „Младо Српство” и планирао устанак, али је због политичких препрека то одложено. После почетка Херцеговачког устанка 1875. године, покушао је да организује народну скупштину и привремену власт, али га је црногорски кнез спречио. Његова чета храбро се борила, али није добио довољно подршке. Ухапшен је 1876. године и провео је време у интернацији у Аустроугарској. Након тога наставио је да се бори за слободу и тражио помоћ у Русији и Италији.

Љубибратић је покушавао да уједини Србе свих вера и преводио је Куран на српски, што је уједно и први превод свете исламске књиге на српски језик. Последње године живота радио је као државни службеник у Србији. Преминуо је у Београду.

Љубибратић није крио да жели да прекине са дотадашњим начином ратовања, који је подразумевао пљачку, насиље и одсецање глава. Залагао се за увођење дисциплине, јасне врховне команде и формирање привремене владе. Та власт је, по његовом мишљењу, требало да европској јавности покаже да устанак није разбојнички покрет, већ организована и легитимна борба са политичким циљевима. Још почетком 1875. године предложио је да се у Херцеговини сазове народна скупштина, састављена од угледних људи и главара, која би имала и законодавну и извршну улогу. Она би образовала владу, организовала војску и званично објавила рат Османском царству. Посебно је инсистирао да устаничке вође буду биране, а не постављане. Такав план је значио губитак књажеве контроле над устанком, па је владар Црне Горе настојао да Љубибратића изолује и, ако је могуће, уклони. Делујући по налозима са Цетиња Пеко Павловић је са својим људима напао и претукао Љубибратића, који је потом морао да се повуче на лечење у Дубровник.

Да би се представио као добронамерни владар који не прогони истакнуте борце против Турака, кнез Никола је цео догађај приказао као Павловићеву самовољу. Позвао је Љубибратића на Цетиње и доделио му звање војводе. Међутим, приликом покушаја ослобођења Требиња у августу 1875. године, искористио је прилику да га додатно понизи. Иако је град био слабо брањен и успех би имао велики одјек, план који је Љубибратић припремио није спроведен у дело. Две колоне под књажевом контролом нису нападе, па је борбу сатима водила само Љубибратићева чета, која је на крају била приморана на повлачење. Пораз је искоришћен да се он прикаже као неспособан војсковођа.

Манастир Дужи

У османском противнападу опљачкан је и уништен манастир Дужи, који је био средиште Љубибратићевих активности. Истовремено су ширене гласине да је Љубибратић агент Србије или Аустрије, па чак и да је послат да уништи устанак. На крају је био приморан да напусти Херцеговину, а аустроугарске власти су га ухапсиле и интернирале у Линц. Његовим уклањањем кнез Никола је учврстио контролу над устанком. Иако Ос-

манско царство није успело да га угуши, српски покрет у Херцеговини је изгубио сваку самосталност.

Почетком 1876. постало је очигледно да устанак забрињава и велике силе, а Османско царство се показивало неспособним да успостави ред. Истовремено, на устаничкој страни избијали су проблеми у погледу јединственог вођства и организације. За главног команданта устаничких снага постављен је сада званично војвода Петар Вукотић, уз учешће водећих херцеговачких војвода, чиме је створена јединствена команда, али унутрашње неслоге и сујете међу старешинама нису у потпуности отклоњене.

Почетак устанка у Босанској Крајини

Почетак устанка у Босанској Крајини није био једноставан процес, а његово организовање укључивало је бројне актере. Турске власти су тврдили да поседују доказе о повезаности руских агената са устаницима, али ти подаци нису довољни за изношење јасних закључака. С друге стране, аустроугарске власти нису директно учествовале у припремама устанка. Постојале су гласине да су њихова војна складишта на граници била отворена за устанике, али оне нису биле тачне. Такође, нема доказа да је српска влада званично радила на подизању устанка, иако је била информисана о плановима и самој припреми покрета.

Сам устанак припремали су углавном босански трговци, омладинци, свештеници, сељаци и хајдуци, као и босанско-херцеговачки емигранти у Србији. Ови последњи имали су важну улогу у везама између народа у Босни и револуционарних кругова у Србији. Људи попут Васе Пелагића и Мића Љубибратића, својим деловањем и жељом за борбом, подстакле су народ да се побуни. Све у свему, устанак 1875. подигли су људи који су били пуни воље и полета, мада им је недостајало искуства и прецизне организације. Они су били мотор који је покренуо народ на борбу за ослобођење.

У разним крајевима Босне где су Срби били компактно насељени, као што су Крајина, Посавина и сарајевска околина, разматрала се могућност подизања устанка. Кад су у пролеће 1875. године почели немири у Херцеговини, народ у Босни је узбуркан. Турске власти су постале сумњичаве и покушавале да одрже ред и мир. Појединци из околине Зворника предлагали су изненадни напад уз подршку Србије. Око Сарајева су се активности организовале уз учешће архимандрита Саве Косановића и његових сарадника. Међутим, у источним деловима Босне због густог муслиманског насеља није било услова за устанак, за разлику од Босанске Крајине где је српски народ био компактнији и боље организован.

Почетак устанка био је планиран за Преображење, 18. август 1875. године, на сабору код Манастира Моштанице, важног зборног места српског становништва у Босанској Крајини. Међутим, због притисака турских власти и ранијих сукоба, устанак је почео два дана раније, у ноћи између 15. и 16. августа, у области Кнежпоља, подручју са јаким српским традицијама и добро организованом локалном заједницом.

Побуна се брзо проширила на околне крајеве, укључујући Босанску Дубицу, Костајницу, Приједор и Бањалуку. Турске власти су одговориле слањем мањих одреда, али нису успеле да угуше устанак. Ипак, устаници су имали и бројне проблеме – недостатак оружја и муниције, слаба организација и недовољно искусни предводници, изостанак масовнијег укључивања локалног становништва. Упркос томе, устанак у Босанској Крајини представља важан део ширег револуционарног покрета који је у то време захватио Босну и Херцеговину.

Архимандрит Сава Косановић

У првих неколико дана устанак је протекао без већих борби. Устаници, подељени у мање чете, слабо наоружани и без јединственог вођства, нису могли да опседну ни пограничне турске градове, као што је Босанска Костајница, а камоли да организују веће акције. Након што су протерали Турке из својих села, углавном су се бавили скривањем жена, деце и имовине у збеговима или преко границе. Чете су бројале највише неколико стотина људи, што није било довољно за озбиљнија дејства.

Османске власти и локални муслимани су брзо реаговали: наоружали су муслиманско становништво у градовима и скупили војску из околних крајева. Већ неколико дана након почетка устанка, почели су нападе са свих страна. Муслиманске чете из Травника, Бањалуке и Бихаћа удариле су на устанике, који су биле приморани да се повуку у планине. Многи мештани су због насиља побегли на територију Аустроугарске, где су их аустријске власти разоружале. Када су устаници поражени, Турци су затворили границе да спрече помоћ и даље пребегавање.

Турске власти су покушавале и мирним путем да зауставе устанак, али без успеха. Устаници су одговорили да су се побунили због тешког пореског терета и зулума, тражећи укидање десетине и равноправност пред законом. Турци нису испунили ове захтеве, па се устанак наставио.

Босански вилает

СРБИЈА И УСТАНАК У БОСАНСКОМ ВИЛАЈЕТУ

Већ почетком 1875. године чланице Тројецарског савеза – Аустроугарска, Русија и Немачка, располагале су поузданим информацијама да ће у Босни и Херцеговини ускоро доћи до устанка. Зато су настојале да унапред ограниче сваки утицај Кнежевине Србије на предстојеће догађаје. Србија је у њиховим очима била важан фактор балканске политике, што је посебно истицао руски канцелар Александар Михајлович Горчаков, називајући је „неизоставном чивијом у источним пословима”. Управо због тога, будно се мотрило на сваки њен потез.

Александар Михајлович Горчаков (1798–1883) био је руски државник и дипломата, министар спољних послова од 1856. до 1882. године и последњи канцелар Руске империје. Један од најважнијих сарадника императора Александра II и дипломата који је дуго обликовао руску спољну политику.

Каријеру је започео у дипломатској служби. Током Кримског рата био је руски посланик у Бечу. Након рата, постао је министар иностраних послова и посветио се враћању руске моћи у Европи, ревидирајући неповољне услове Париског мира. Горчаков је препознао сложеност балканских прилика и упозоравао да за рат треба бити добро припремљен, истовремено настојећи да Русија не улази у сукоб без подршке великих сила. Током руско-турског рата (1877–1878) био је кључни заговорник дипломатије и учествовао је на Берлинском конгресу, где је Русија морала да прихвати одређена компромисна решења, укључујући аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине. Његова политика била је у складу са очувањем руског утицаја на Балкану уз избегавање директних сукоба који би угрозили позицију Русије у Европи. Повукао се из политике 1882. године. Остао је упамћен као мудар и умерен дипломата, који је дуго водио руску спољну политику у време великих промена у Европи.

Подстицаји за устанак у Босни и Херцеговини нису потицали од владе Кнежевине Србије. Ипак, дуго потискивани сукоби избијали су на површину. Јављале су се несугласице између различитих агитатора из Србије, Црне Горе и Јужне Угарске, али и између самих локалних првака. Та појава није била нова у босанскохерцеговачким крајевима, али је новину представљала чврста одлука Аустроугарске да кризу искористи за сопствене циљеве, ширећи и снажећи своју пропаганду. Та политика је знатно појачала верски фанатизам локалних муслимана према хришћанима. Османске власти, уместо да томе стану на пут, услед неспособности, али и сопствених интереса, додатно су подстицале такво понашање.

Истовремено, аустријска штампа је све оштрије писала о тешком положају католика у Босни и Херцеговини. У пролеће 1875. године цар Фрања Јосиф кренуо је на двомесечно путовање по Далмацији, дуж граница немирне Босне и Херцеговине. У Котору се састао са кнезом Николом Петровићем. Кнез га је том приликом молио да посредује у решавању спорова са Османским царством и да обезбеди амнестију и повратак херцеговачких избеглица њиховим домовима.

На седници Ратног савета у Бечу, одржаној у јануару 1875. године, Ђула Андраши, министар спољних послова, је јасно истакао да Монархија ни по коју цену не сме дозволити

да Босна и Херцеговина припадну Србији и Црној Гори. Пошто у Бечу нису веровали да Османско царство може да одржи ред и поредак у својој најзападнијој европској провинцији, настојали су да решавање кризе ставе под своју контролу.

Као решење за очување мира на Балкану, Андраши је предлагао поделу сфера утицаја између Русије и Аустроугарске, уз ослањање на Немачку. Русија се дуго опирала аустроугарским предлозима, све до новембра 1875. године, када је постало јасно да ће морати да уђе у преговоре. Не желећи да убрза одлуку, Русија је строго поручивала и Београду и Цетињу да мир мора бити очуван по сваку цену. Због такве политике, Русија је губила углед међу хришћанима у Босни и Херцеговини.

Ђула Андраши (1823–1890) био је истакнути мађарски и аустроугарски политичар 19. века. Рођен је у племићкој породици у данашњој Словачкој. Још као младић укључио се у политику и истакао као заговорник угарских права и аутономије у оквиру Хабзбуршке монархије. Учествовао је у угарској револуцији 1848–1849, након чијег је слома био осуђен на смрт у одсуству и приморан на емиграцију. По повратку у земљу постао је један од главних заговорника компромиса са Хабзбурзима. Године 1867. одиграо је кључну улогу у склапању Аустроугарске нагодбе и постао први председник угарске владе. Као министар спољних послова Аустроугарске (1871–1879) водио је активну балканску политику и био један од главних заговорника окупације Босне и Херцеговине 1878. године. Остао је упамћен као један од најзначајнијих државника Двојне монархије у другој половини 19. столећа.

Почетком 1875. године Србија се суочавала са унутрашњом нестабилношћу. Управо у то време херцеговачки прваци састали су се у Грахову како би се договорили о подизању устанка. За савет и помоћ обратили су се Мићи Љубибратићу, који се одазвао и обећао да ће их посетити. Овакви састанци нису били новост, јер су херцеговачке вође и раније разматрали могућност подизања устанка, нарочито 1872, 1873. и 1874. године. Њихови апели кнежевима Милану и Николи тада нису дали резултате, јер су и Србија и Црна Гора биле строго упозораване од Русије и Аустроугарске да се мир мора одржати. И поред тога, две српске кнежевине нису могле да занемаре дешавања у непосредном окружењу.

Од јануара до јуна 1875. српска влада је добијала све више извештаја о порасту насиља над Србима у Босни. Локално становништво је тражило спас у Србији или Аустроугарској, али су турске власти у пролеће забраниле Србима прелазак преко Дрине. То је довело до још већег исељавања ка северу, у Аустроугарску.

Народ у источној Босни, уз саму границу са Кнежевином Србијом, једино решење је видео у побуни. Желео је да нападне Турке пре него што османске власти доврше планове о утврђивању границе. Изградња касарни, довођење војске и допремање муниције трајали су непрекидно још од 1873. године. Крајем априла 1875. српски повереник је јавио влади у Београду да је народ самостално одржао збор у Зворнику, где се расправљало о подизању устанка и заузимању тог места, које су називали „главом Босне”. Молили су Србију да их заштити од турског зулума који више нису могли да подносе.

Два дана пре избијања устанка у Херцеговини, влада је примила узнемирујући извештај да је читав Босна спремна на устанак. Народ је позивао кнеза Милана да стане на чело борбе пре него што земљу „окупирају Немци и Мађари”. Срби из Босне поручују: „Ми без Србије не можемо ништа, а Србија без нас не вреди ништа.” Кнез Милан је делегацији

босанских Срба, са којом се састао у јуну 1875. године током путовања по Србији, рекао да се спас може очекивати само од Србије, а не од Европе.

Милан Обреновић (1854–1901), кнез (1868–1882) и краљ (1882–1889) Србије, рођен је у браку Јевремовог сина Милоша и Марије Обреновић, рођ. Катарџи. Као шестогодишњак остао је без оца. Бригу о њему ускоро преузима стриц кнез Михаило. Шаље га у Париз да се школује, под руководством најбољих професора и са посебним задатком да се припреми за владарски позив у Србији.

У Топчидеру 1868. године кнез Михаило је убијен у атентату и Милан је по *Закону о наследству престола* наследио свог стрица на престолу. Имао је само четрнаест година када га је Велика народна скупштина у Београду потврдила за кнеза. Политичке струје у земљи нису желеле одржање династије Обреновић на престолу. Неки су заговарали републику, а неки долазак Николе Петровића или каквог руског кнеза за српског кнеза. Милан Обреновић је, међутим, успео да надвлада опозицију и да се учврсти на престолу. Томе су допринели ратни успеси из 1877. и 1878. године, када је предводио војску као врховни командант.

Успео је да Србија добије међународно признату државну независност, а 1882. да обнови Србији давно изгубљену краљевску титулу. Уписао се у историју као први суверен модерне Србије и први српски краљ после Косова. Водио је спољну политику која се заснивала на успостављању добросуседских односа са Аустроугарском, са којом је Србија имала снажне трговинске везе. Његова владарска заоставштина обухвата територијално проширење Србије за трећину постојеће територије (1878), културне, просветне, научне, војне реформе, којима је младој српској држави обезбеђен описмењен, интелектуални подмладак за даљи развитак. Његовим залагањем Србија је 1884. добила прву железничку пругу на релацији Београд–Ниш, која је доцније продужена до Враћа, и повезана са чувеном поморском луком у Солуну (1888). Други крак од Ниша водио је до бугарске границе, ка Софији и Цариграду. Краљ је абдицирао је у 35, а умро у 47. години живота у Бечу. Сахрањен је у манастиру Крушедол, где и данас почива.

Вишедеценијско ангажовање Србије на културном и просветном пољу у Босни и Херцеговини допринело је јачању националне свести српског народа, који је вековима живео под османском влашћу. Србија је била у сталном контакту са Србима у Босни и Херцеговини, чији су се интереси за ослобођење у потпуности поклапали са тежњама српске владе. Та блискост постала је важна одредница односа Србије и Босне и Херцеговине. Србија је доживљавана као „мајка”, као једина заштитница којој Срби преко Дрине природно теже.

Школовање српске деце у Београду, јачање малобројног грађанског слоја у Босни и улога православног свештенства јасно су показивали да време ради у корист српских интереса и да је прикључивање Босне Србији само питање времена. Сматрајући да Османско царство тај процес не може да спречи, Аустроугарска предузима разне мере и акције да би га предупредила. Она прећутно толерише оштре нападе на кнеза Милана Обреновића у штампи у јужним крајевима Монархије. Са друге стране, уз њену прећутну сагласност у Босни се појављује Петар Карађорђевић. Деловање Васе Пелагића и његовог круга у Босни, преплетено са претензијама Карађорђевића и њихових присталица, те активност револуционарних група, постепено су измицали контроли. Када се томе дода терор турских власти и све агресивнија аустроугарска пропаганда уз подршку католичког свештенства, постаје јасно зашто је устанак било тешко контролисати и усмеравати.

Краљ Петар Карађорђевић (1844–1921) је рођен је у Београду, као син владајућег кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858). После збацивања његовог оца са престола 1858. породица је отишла у изгнанство. Завршио је престижну француску војну академију Сен-Сир и учествовао у француско-пруском рату (1870–1871), где је одликован.

Активно је учествовао у Босанском устанку у периоду 1875–1876, користећи псеудоним Петар Мркоњић како би избегао препознавање. Током устанка имао свој логор на Ђорковачи, у близини места Бужим и Босански Нови, близу турско-аустроугарске границе. Његова јединица била је бројчано смањена услед финансијске кризе и недовољне помоћи. Напустио је устанак 1876, након неуспелог напада на Бужим, и наставио живот у изгнанству.

Био је ожењен најстаријом црногорском принцезом Зорком. Са њом је добио два сина, Ђорђа и Александра, и једну кћер, Јелену. После женине смрти живео је у Женеви, где се старао о школовању и васпитању деце. По избору за краља Србије 1903, Петар I је строго поштовао устав и избегавао је мешање у дневну политику. Петар Први је први нововековни крунисани владар. Крунисан је 1904. године. Успешно је предводио Србију у балканским ратовима. Краљ Петар је 1914. пренео владарске дужности на млађег сина Александра. Умро је у Београду 1921, у седамдесет седмој години живота.

У таквим околностима све је теже било управљати догађајима. Посебно је било упадљиво то што су се први побунили католици уз далматинску границу, што је узнемирило читаву Херцеговину. Херцеговачки главари више нису могли да држе ситуацију под контролом. Невесиње се преко ноћи претворило у жариште побуне.

У лето 1875. Кнежевина Србија нашла се у изузетно тешком положају. Са једне стране, била је изложена притисцима великих сила, а са друге све снажнијем деловању унутрашње опозиције, која ни сама није имала јединствен став о позицији коју Србија треба да заузме према ситуацији у Босни и Херцеговини.

Босна је чекала знак из Србије, јер је постојао план да се општи устанак подигне тек када Србија објави рат Турској. Међутим, тај план су омели бројни други фактори. Побуна у Босни 16. августа 1875. године деловала је као варница која је претила да се прошири и на аустроугарску територију, где је вековима живео велики број Срба. Србија је пак страховала да би је, у случају отвореног ратног сукоба са Османским царством, Аустроугарска ударила с леђа.

Одјек устанка у Србији

Прве вести о устанку у Херцеговини појавиле су се у београдској штампи 13. јула 1875. године. Званичне *Српске новине* у почетку су опрезно преносиле вести из других листова, док је лист *Видовдан* говорио о „немирима”. Насупрот томе, опозициони лист *Истиок*, гласило либерала и Јована Ристића, од самог почетка је истицао да је реч о правом устанку српског народа и позивао Србију да се активно укључи. У текстовима пуним родољубивог заноса, Србија је представљана као „Пијемонт Српства”, са поруком да не сме било коме препустити вођство у борби за ослобођење и уједињење.

Јован Ристић (1829–1899) је био један од највећих српских државника 19. столећа. Рођен је у Крагујевцу, у сиромашној породици. Школовао се у родном месту, Београду, Берлину и Хајделбергу, где је докторирао. Такође је слушао предавања на Сорбони у Паризу, где је учио француски језик. У државној служби обављао је многе значајне дужности. Дипломатску каријеру започео је 1861. године као представник аутономне Кнежевине Србије у Цариграду. Био је творац и реализатор дипломатске акције која је довела до добијања градова и повлачења турских посада из њих 1867. године.

После убиства кнеза Михаила постао је најважнија политичка личност у Србији као један од чланова Другог намесништва. Више пута је био председник владе и министар иностраних послова. Посебно се истакао током Берлинског конгреса, када је бранио српске интересе у веома тешким условима, јер велике силе нису имале разумевања за српске захтеве. У политици је био прагматичар и вођа Либералне странке, заступајући начело умереног либерализма. Важио је за великог пријатеља династије Обреновић. После абдикације краља Милана, поново је постао намесник малолетном краљу Александру (1889–1893).

Како су крајем јула стизале вести о ширењу устанка и страдању херцеговачког становништва, листови *Истиок* и *Видовдан* позвали су грађане Србије да прикупљају помоћ за избегле и пострадале породице. То је било могуће тек након што је влада дала одобрење за прикупљање прилога. Посебан значај имао је апел објављен на Илиндан, 1. августа 1875. године, који је представљао јасан, мада незваничан, сигнал да држава подржава хуманитарну акцију.

„Надамо се да ћемо одговорити осећању свих родољубивих Срба, ако дамо израза једној мисли, која би наново показала да ми учествујемо у несрећи браће своје и хитимо им по могућству и датим приликама помоћи. Браћа наша у Херцеговини кржаве се за огњиште своје, - сиротиња њина – жене и деца и старци, који нису за оружје да би се борити могли – разбегла се у туђину и тамо се потуца од немила до недрага, и гладна и жедна, и гола и боса. Тој јадној сиротињи и треба и дужни смо да помогнемо. За ту цел дакле обраћамо се грађанству нашем, предлажући да из своје средине састави одбор, који би узео на се да купи прилоге, којима би се овој јадној сиротињи притекло да се по крајњој мери хлебом захрани. Српска душа не ће остати ни једна да не принесе жртву, која ће сузом братске љубави благодарно бити наковашена. Овако смо и при пређашњим подобним приликама више пута чинили, па и сад не треба да изостанемо, а са стране власти на сваки начин не ће бити никакве сметње, штавише ми знамо извесно да ће власт такво дело, које на себи носи човекољубиву и братољубиву црту, са свом срдечношћу не тек дозволити, већ управо одобрити. Хајде, дакле браћо, пружимо руку да колико можемо утремо сузу сиротињи, која је крв од наше крви, уд од нашег тела! –” *Видовдан*, бр. 153, 20. јул / 1. август 1875.

У Београду су убрзо основани одбори за прикупљање прилога. На њиховом челу налазили су се угледни грађани и трговци, а за кратко време сакупљене су хиљаде дуката. Одбори су оснивани и у бројним местима широм Србије, док су у Београду организовани концерти и културне приредбе са родољубивим програмом, који су подстицали националну свест и солидарност са устаницима.

Паралелно са хуманитарним радом, започело је и организовање добровољачких чета. Добровољци су се окупљали у Манастиру Раковици код Београда, одакле је део упућен у Херцеговину, а већина задржана у приправности, јер се очекивало да ће се устанак проширити и на Босну. Добровољачке чете су парадирале улицама Београда са оружјем и заставама, што су пажљиво пратили и страни дипломати. Српска влада није спречавала одлазак добровољаца

и често је новчано помагала и њих и пострадале породице. Османски дипломатски извештаји указивали су на пребацивање оружја и муниције преко границе и упозоравали да би такве активности могле довести до општег устанка на Балкану и увући Србију и Црну Гору у рат, уз могућу интервенцију великих сила.

Вест о избијању Херцеговачког устанка није изненадила кнеза Милана Обреновића, али га је озбиљно забринула. Разлог за то била је активност Аустроугарске, која је примала избеглице и представљала се као заштитница хришћана, са прикривеним циљем да добије дозволу и мандат великих сила за сређивање прилика у Босни и Херцеговини. Кнез Милан је данима разматрао могућност рата са Османским царством, али је био свестан да Србија нема савезника, подршку било које велике силе, нити довољно новца и оружја. Ипак, вршне су ратне припреме, а кнез је одобравао мере које је влада предузимала у вези са устанком.

Крајем јула 1875. кнез је отпутовао у Беч, званично из приватних разлога, али и како би са представницима великих сила разговарао о насталој кризи. У разговорима са руским послаником, грофом Евгенијем Петровићем Новиковим, царем Фрањом Јозефом и Андрашијем изнео је тежак положај у којем се налазио: ако остане неутралан, ризикује губитак подршке у земљи, а ако подржи устанак, може доћи у сукоб са великим силама. Саветовано му је да буде обазрив и да се не упушта у авантуристичку политику. Кнез Милан је изразио спремност да задржи неутралност, али је нагласио да Србија неће моћи остати по страни ако се у устанак укључи Црна Гора. Иако су га у Бечу уверавали да ће устанак бити решен мирним путем, српски владар није делио та уверења. Напротив, сматрао је да ће се побуна проширити и да ће убрзо захватити и друге делове Босне, што је Србију неминовно доводило пред тешке одлуке.

Евгениј Петровић Новиков

Стевча Михаиловић

Убрзо по повратку у Србију, кнез Милан је добио поуздане вести да ће у Босанској Крајини на празник Преображења, 18. августа, избити устанак. Ипак, до устанка је дошло два дана раније, чиме је започео низ догађаја који су се од тада развијали изузетном брзином и под снажним притиском међународних околности. Српски владар нашао се у незавидном положају. И Русија и Аустроугарска упутиле су јасна упозорења Београду да ће Србија сносити одговорност уколико наруши мир са Османским царством и непосредно се укључи у помоћ устаницима у Босни и Херцеговини. Томе се придруживала и чињеница да Србија у том тренутку није била спремна за рат. Сви ти разлози навели су кнеза Милана да уз константно вршење ратних припрема и слања помоћи устаницима одложи рат до пролећа. У том настојању очекивао је подршку нове владе која је ступила на дужност последњег дана августа 1875. године. Формално, на челу кабинета налазио се Стевча Михаиловић, али су кључну улогу у вођењу државне политике имали Јован Ристић као

Јеврем Грујић

министар иностраних дела и Јеврем Грујић као министар унутрашњих послова. Та влада, позната као Прво акционо министарство, преузела је управљање Србијом у једном од најосетљивијих тренутака њене историје.

Кнежевина Србија се у том тренутку суочавала са озбиљним изазовима. Било је неопходно пажљиво проценити како помоћи српским устаницима у Босанском вилајету, а истовремено не угрозити аутономни положај кнежевине. Опасност није долазила само од могућег унутрашњег превирања, већ и од Османског царства, под чијом се врховном влашћу Србија још увек налазила. Султан је дуж српске границе вршио концентрацију својих трупа који је у ово време било око 75.000. Посебну забринутост код кнеза и владе изазивале су и све јасније назнаке аустроугарских претензија према Босни и Херцеговини. Управо су те околности налагале велику опрезност и одговорност при доношењу одлука.

Добровољачке чете и ширење устаничког покрета

Активну улогу у подстицању устанка у Босанској Крајини имали су Перо Бабић и Гавро Бјеловук, који су из Србије стигли у крајеве око Козаре и подстицали народ на оружану побуну. Већ у првим сукобима код Костајнице и Дубице, 18. августа, османске власти су забележиле присуство око пет стотина добровољаца из Србије. Истовремено су стизале вести о распоређивању српске војске дуж Дрине и окупљању трупа у Ужицу, што је појачавало напетост и најављивало ширење устанка.

Из Србије су непрестано одлазиле добровољачке чете. Иако званично неутрална, Србија је све отвореније помагала устанике: добровољци су наоружавани државним оружјем и полазили у борбу под српским заставама, након што су у Манастиру Раковици положили заклетву кнезу Милану.

У почетној фази припрема значајну улогу у организацији помоћи устаницима имао је пензионисани официр руске и српске војске Ђорђе Влајковић Ђока, који је као вршилац дужности председника Главног одбора за помагање устанка координисао прве активности. Захваљујући свом војничком искуству и угледу, он је представљао важну спону између устаничких потреба и званичних кругова у Србији. Убрзо су се у те послове укључили и истакнути војни и политички актери: генерал Франтишек Зах, једна од најзначајнијих личности српске војске тог доба, као и пуковник Ранко Алимпић, члан Државног савета. Њихово учешће допринело је бољој организацији и систематичнијем усмеравању акција које су имале за циљ подршку устанку. Посебан задатак поверен је Ђорђу Стратимировићу, пензионисаном генерал-мајору аустријске војске, и песнику Стевану Владиславу Каћанском. Они су били задужени за прикупљање и врбовање добровољаца са простора Аустроугарске монархије, одакле је устаницима пристизао одређен број Срба спремних да се прикључе устаничким борбама.

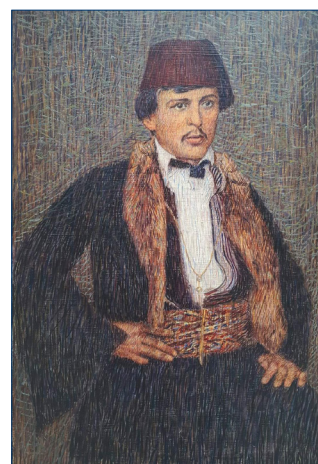
Ђорђе С. Влајковић (1831–1883) рођен је у Београду. Рано је остао без родитеља, а школовање је наставио уз подршку српске војске. Ступио је у аустријску војску и као добровољац учествовао у Српском народном покрету 1848–1849, где је добио прву медаљу за храброст. Током Кримског рата борио се у руској војсци, рањен је и изгубио ногу, али се након опоравка вратио и постао капетан. Активно је учествовао у одбрани Београда током инцидента на Чукур-чесми 1862. и припадао је опозицији кнезу Михаилу, те био члан Уједињене омладине српске. Током српско-турских ратова 1876–1878. организовао је добровољачке јединице и унапређен је у чин пуковника. Награђен је Таковским крстом за храброст, а после рата је пензионисан. Познат је као велики добротвор који је сав свој иметак оставио за просвету. Умро је у Београду.

Франтишек Александар Зах (1807–1892), чешки војни теоретичар и официр. Још као млад подржавао је народе који су се борили за слободу, па је учествовао у пољским устанцима и био повезан са покретима који су желели слободу за словенске народе. Средином 19. века дошао је у Србију. Био је оснивач и управник Артиљеријске школе у Београду, претече Војне академије. Био је ангажован у војним припремама Србије пред Први српско-турски рат, када је постављен за начелника Главног генералштаба 1876, а у самом рату био је командант Ибарске војске. У то време доживео је несрећан случај – коњ га је нагазио и повредио палац десне ноге. Пошто се повреда није добро залечила и због јаког бола, морао је да затражи разрешење од командовања. Врховна команда га је 13. јула 1876. разрешила и вратила у Београд на лечење, где му је 22. септембра одсечена нога до колена. Иако неспособан за рат, помагао је кнезу Милану током другог српско-турског рата 1877–1878. Због болести и старости добио је дозволу да посети родбину у Бечу и Брну. Вратио се 1880. у Србију, али се после године заувек опростио од ње. Као пензионер живео је најпре у Прагу, потом у Брну, где је и умро 1892. године. Сахрањен је у Брну са војним почастима, по наређењу аустријског цара.

Ранко Алимпић (1826–1882), рођен је у селу Накучани, код Шапца. Основну школу је завршио у свом крају, а гимназију у Крагујевцу. Као младић је ступио у војску и брзо напредовао. Усавршавао се у Пруској и Белгији. По повратку у Србију постао је професор Артиљеријске школе у Београду. Учествовао је у припреми Светоандрејске скупштине 1858. године, када је Народна скупштина збацила кнеза Александра Карађорђевића и вратила на власт династију Обреновић. Као официр посебно се истакао 1862. године, када је за време бомбардовања Београда преузео команду над одбраном града. У рату 1876. године био је командант Дринске војске. Обављао је и важне државне дужности, био је министар грађевина и државни саветник.

Током тих напетих августовских дана у Београду се налазио Васо Видовић, трговац из Старе Градишке и председник Главног одбора за ослобођење Босне. Још од 1873. године он је био у поверљивим контактима са српском владом и рачунао је на њену подршку у случају избијања устанка у Босанској Крајини. Видовић је деловао као важна спона између устаничких припрема у Босни и политичких кругова у Србији. На путу ка српској престоници, Видовић је 13. августа упутио поруку Виду Билановићу, српском трговцу из Свињара (данашњег Српца), са позивом да покрене устанак. И пре тога је слична упутства дао српским првацима из околине Старе Градишке и Дубице. Прве оружане сукобе на том подручју

Васо Видовић

предводио је познати хајдучки харамбаша Остоја Јањетовић Корманош, који је уживао велики углед међу устаницима.

Остоја Јањетовић Корманош рођен је у првој половини 19. века у Босанској Крајини, у околини Крупе. Као хајдук се борио против османске власти, а касније је постао хајдучки харамбаша. Током устанка Срба у Босни 1875. године, именован је за команданта устаничких снага у рејону Козаре и Грмеча. Прве борбе водио је средином августа 1875. године, а већ 18. августа остварио је значајну победу над турским снагама код реке Јабланице. Касније је предао врховну команду Петру Поповићу Пецији, али је наставио да води мање одреде и герилске операције у околини Босанске Дубице и планине Просаре. У септембру је учествовао у преносу великог броја пушака из Србије за устанике, али је након османског напада са Пецијом био присиљен на повлачење преко Саве. Током повлачења, Остоја Корманош је погинуо. Остао је упамћен као храбар вођа и јунак, а његово име сачувано је у народним песмама као симбол слободе и борбе за отаџбину.

По доласку у Београд, Видовић је успоставио везе са Србима из Босне и Херцеговине који су се затекли у престоници. Убрзо потом, уз посредовање министра иностраних дела Милана Богићевића, примљен је у аудијенцију код кнеза Милана Обреновића. Кнез га је срдечно дочекао и обећао извесну помоћ, али му је истовремено нагласио да увек мора имати у виду интересе српског народа и државе. Том приликом изговорио је речи које су остале забележене у сећањима савременика: „Не заборавите само да сте Срби, а ја ћу за вас учинити што будем могао”. Као вид конкретне подршке, из Србије је устаницима упућено око 1.500 пушака и сто тридесет сандука муниције. Поред оружја, у Босну су пребачени и искусни хајдучки предводници који су до тада живели у Србији, међу њима Петар Поповић Пеција, Голуб Бабић и његова браћа, поп Ђоко Каран и други. Њихов задатак био је да подстакну и прошире устаничку борбу.

Милан Богићевић

Петар Поповић Пеција

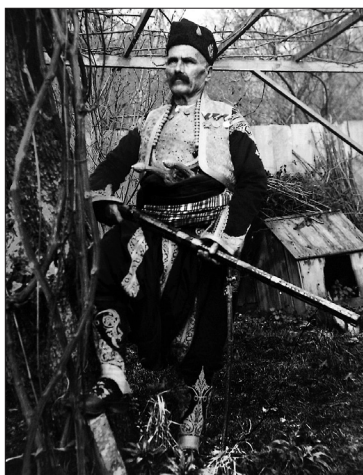
Долазак Петра Поповића Пеције улио је нову снагу и самопоуздање устаницима у Босанској Крајини. Његов први велики задатак био је прихват и пребацивање оружја и муниције које је устаницима послато из Србије. Ратни материјал је требало да буде искрцан код Гашинице, на простору под турском контролом, а затим пренет у планину Просару. Свесан значаја тог подухвата, Пеција је одлучио да оружјем обезбеди место прихвата. У бици код Јабланице, 6. септембра 1875. године, заједно са Марком Бабићем и око 300 устаника, поразио је турске трупе. Неколико дана касније, након нових борби, устаници су ослободили обалу Саве од Градишке до Јасеновца, што је омогућило пребацивање оружја у унутрашњост током ноћи између 9. и 10. септембра. Иако је већи део оружја успешно пребачен, устаници су се задржали на обали до јутра, што се показало као кобна грешка.

Петар Поповић Пеција (1826–1875) је рођен је у сиромашној породици у селу Бушевић код Босанске Крупе. Надимак Пеција добио је као дете, када се опекао на ватру док је пекао кукуруз. Од ране младости показивао је снагу и осећај за правду. Одгојен у православљу и поштовању патријархалних вредности, никада није пљачкао или злоупотребљавао обичан народ. Његова борба почела је након што су Турци убили његовог рођака, што га је подстакло да се 1853. придружи хајдуцима. Пеција је брзо постао вођа хајдучке дружине која је деловала на просторима Козаре, Просара и Пастирева. Заједно са саборцем Петром Гарачом, 1858. године покренуо је устанак познат као Прва Пецијина буна или Дољанска буна, због тешког положаја народа

и неправедних пореза. Устанак је првобитно имао успеха, али је потом скршен. Након погибије Гараче, Пеција је ухапшен и послат у Цариград, где је осуђен на 20 година робије. Међутим, успео је да побегне и пребаци се у Србију. У Србији је живео повучено и радио у Тополивници у Крагујевцу, али није одустао од борбе за ослобођење Босне. Када је 1875. године избио нови устанак, вратио се и преузео команду у Кнешпољу. Потукао је Турке код Јабланице и организовао пребацивање оружја из Србије преко Саве. Међутим, у септембру 1875, током једне борбе код Гашнице, устаници су поражени, а Пеција рањен. Умро је на аустријској обали, носећи пушку у руци, баш као што је и живео.

У зору 10. септембра турске трупе су извеле снажан напад код Гашнице. Већина устаника повукла се ка Просари, док су Пеција и Корманош са мањом групом били опкољени. При покушају повлачења преко Саве, Корманош је погинуо, а Пеција је тешко рањен и убрзо је подлегао ранама на аустријској обали. Значајан део тог наоружања заплениле су аустроугарске и османске власти, којима је било познато порекло пошиљке. Пецијина погибија била је тежак ударац за устанак у Босанској Крајини. Са њом је пропала и Видовићева намера да Петра Поповића постави за главног устаничког вођу у Босни. Његови посмртни остаци су касније тајно пренети у отаџбину и сахрањени код Манастира Моштанице, где му је подигнуто спомен-обележје.

У исто време када је Пеција покушавао да распирује устанак на Козари, и Голуб Бабић се из Србије вратио у свој родни крај да организује побуну. Као искусни хајдук са разгранатим контактима, Бабић је брзо окупио своје саборце и утврдио се у југозападној Босни на тромеђи Босне, Лике и Далмације. Током јесени 1875. имао је више сукоба са Турцима, али је након извесног времена био приморан на повлачење. Зима је зауставила веће сукобе.

Голуб Бабић (1824–1910) је био један од најзначајнијих устаничких првака у Босанској Крајини у другој половини 19. века. Рођен је у селу Трубару код Петровца, у сиромашној, али угледној српској породици. Још као младић учествовао је у српским устаничким покретима и борио се као добровољац у српском покрету 1848–1849. године, те активно учествовао у устанку у Босанској Крајини 1858. После слома устанака више пута је морао да напушта завичај, а од 1864. живео је у Србији. Историјску улогу добија током устanka у Босни и Херцеговини 1875–1878, када је постао један од главних вођа устanka у Босанској Крајини и народни војвода. Иако је устанак на крају сломљен, остао је симбол отпора и народне борбе против османске власти. После аустроугарске окупације Босне и Херцеговине живео је повучено, а последње године провео је у Сарајеву, где је и преминуо. Остао је упамћен као храбар устанички вођа и један од најпознатијих симбола српског отпора у Босанској Крајини.

Голуб Бабић је организовао војску по савременом европском моделу и формирао Главно управитељство јужнобосанског устanka као централно тело за команду и вођење војних операција. Његов штаб био је у селу Црни Потоци. У марту 1876. године објављен је устанички *Правилник*, а као устаничка заклетва коришћена је *Кнежева/Косовска клеџива*. Голуб Бабић је строго кажњавао непослушност, батинањем и разоружвањем, а за теже преступе или издају изрицао је смртну казну стрељањем. Сељаке које је сматрао османским шпијунима кажњавао је одсецањем ушију.

Паралелно са пребацивањем чета, оружја и муниције у северну и југозападну Босну, радило се и на распиривању устanka у Новопазарском санџаку. Међу онима који су у

Србији окупљали добровољачке чете с циљем да побуне и те крајеве посебно се истицао поп-војвода Жарко Љешевић из Пиве. Од краја шездесетих година живео је у Ужицу, добијајући месечну државну помоћ. Поред њега, у Ужицу су пронашли уточиште многи знаменити Срби из крајева под османском влашћу попут хајдучких харамбаша Јован Глушчевић из Камене Горе и Маринка Леовца из Крћа код Пљеваља, те Вука Јоловића из села Црљенице код Пљеваља и Риста Михаиловића из Пријепоља. Кнез Милан им је одобрио да са четама пређе на турску територију и подигну тамошњи народ на устанак, за који је већ раније било договорено да отпочне 27. августа, на Велику Госпојину. Но, три дана раније, у околини Пријепоља је избила Бабинска буна, названа по селу Бабинама, завичају проте Јевте Поповића, њеног вође.

Жарко Љешевић

Маринко Леовац

Прота Јевто Поповић

У освит 27. августа, Жарко Љешевић и Маринко Леовац су са пет стотина људи прешли Увац на Клаку, док су Јован Глушчевић, Вук Јоловић и Ристо Михаиловић са три стотине бораца прешли код Кокиног брода. Пет дана касније, Стеван Митровић из Шапца се са

Плен поп Жаркове чете

шездесет људи упутио на турску територију преко Заовина на Тари. Српске чете разгореле су варницу устаничког духа од Пљеваља, Пријепоља и Нове Вароши до Вишеграда. Ипак, овај покрет није могао да прерасте у устанак српског народа. Локално становништво није имало довољно оружја и муниције, а сукоби око поделе плена и недостатак јединственог вођства гасили су пламен побуне. Љешевић се није успео наметнути као предводник.

Док су чете из Србије деловале у Старом Влаху и Доњем Полимљу, паралелно се

припремало пребацивање добровољачких јединица у Босанску Посавину. Највећи подухват започео је под окриљем ноћи 2. септембра – три стотине шездесет добровољаца прешло је Дрину на Ади Курјачици, у близини Лознице, после причешћа у Манастиру Чокешини. Чете су предводили искусни борци: Јован Панић из Дворова код Бијељине, некада кмет у родном месту, а потом жандарм у Београду; Ристо Јејић из Црквине код Градачца, један од предводника побуне у Босанској Крајини 1858, који је дуго боравио у Србији и примао издржавање из државне касе; и Јован Самарџић из Босанске Крајине, који је раније хајдуковао уз Голуба Бабића. Међутим, у наредна два дана чете су разбијене. Једино је Јејић, од предводника, успео да преживи и да се са 48 саборца врати у Србију, носећи тешку успомену на неуспели покушај и храброст својих људи. Током тих борби дошло је и до тешких страдања цивилног становништва и разарања више српских села, као и до оштећења појединих верских објеката. Већи број устаника и свештених лица био је ухапшен и осуђен на затворске казне у османским казаматима.

Неопходност обезбеђивања зајма за ратне припреме

Један од најозбиљнијих изазова са којима су се суочили млади кнез Милан Обреновић и влада Стевче Михаиловића представљала је Народна скупштина, која се састала у Крагујевцу 27. августа 1875. године, на Велику Госпојину.

Уочи отварања Скупштине, кнез Милан је одржао састанак са министрима, на којем је централно питање било – како и у којој мери помагати устанак у Босанском вилајету. Кнез је заступао опрезан, али одлучан став: Србија треба да помаже устанике што снажније и што прикривеније, али без уласка у отворен рат са Османским царством, које је и даље представљало значајну војну силу. Јован Ристић је упозорио да би и таква политика могла неминовно довести до рата, док је министар Алимпије Васиљевић изражавао уверење да би евентуални сукоб покренуо устанке и у Старој Србији, па чак и међу Бугарима.

Алимпије Васиљевић

Кнез је, међутим, јасно ставио до знања да Србија неће улазити у рат без подршке Русије, нити може рачунати на лако повезивање са устаницима услед јаке концентрације османских трупа у пограничним областима. Као владар, истицао је да не сме поступати вођен емоцијама, већ да има обавезу да очува тешко стечени аутономни положај Србије. Ипак, нагласио је да помоћ устаницима – у новцу, оружју и тајном слању добровољаца, мора бити настављена. Због тога је предложио да се од Народне скупштине затражи одобрење за закључивање зајма, намењеног како непосредној подршци устаницима, тако и ратним припремама.

Комбинацијом преговора, промишљене јавне аргументације и чврсте реторике, влада је обезбедила скупштинску већину за преко потребни зајам и за помагање устанка, чак

и по цену уласка Србије у рат. То су биле тајне одлуке за које су убрзо сазнали представници великих сила. Активно помагање српске владе устаницима у Босанском вилајету узбуркало је велике силе, забринуте због потенцијалног сукоба Османског царства са Србијом. Нарочито их је узнемирила чињеница да је Народна скупштина дала овлашћење влади за закључење зајма, што је тумачено као последњи корак пред почетак рата. Кон-

Јавност је била у ишчекивању, критикујући што војска на граници само дангуби и троши новац. Тек четвртог октобра стигла је вест да је влада поднела оставку и да ју је кнез уважио. Ристић и министри почели су да лавирају и маневришу „према околностима”. Они су се декларисали за рат, а одговорност што рата нема сваљивали на кнеза. Милан је хтео чист рачун, зато се појавио у Скупштини. Његова ненајављена посета у предворју Велике школе[1] 4. октобра шокирала је министре. Кнез их је најпре у министарској соби пресрео речима: „Ја чујем да ме ви код скупштине оптужујете да се ја плашим рата и да изневеравам заставу јуначког војводе рудничког, па зато сам дошао, да уђем у Скупштину и да јој објасним да је све то лаж.” Ристић га је позвао да ступи у салу са њима, министрима, а кнез је то одбио: „Не, ја ћу сам без вас да се објасним са Скупштином.” Ту се заподенуло убеђивање да кнез без министара не може да излази пред посланике, на шта кнез није пристајао. Примео је на лицу места написану и потписану оставку из руку Јована Ристића, а потом га је председник скупштине најавио народним посланицима. Намера му је била да се лично објасни са скупштинарима о питању рата или мира. Зауевши место председника скупштине, Милан Обреновић је отпочео говор громким гласом, изложивши ситуацију у којој се земља налази. Његова је дужност као владара да добро мотри на државне интересе, рекао је, па је експлицитно пред свима изјавио да хоће рат ако процени да га може повести са изгледом на успех, али неће рат ако би био уверен да је то штета по земљу и њену будућност.

скупштинских одлука којима су директно кршена његова уставна овлашћења. До отвореног сукоба са министрима дошло је 4. октобра, када је влада поднела оставку.

Кнез је формирао нову владу под вођством Љубомира Каљевића која је наставила са ратним припремама и помагањем устаника. Тако је од октобра 1875. до маја 1876. за подршку босанском устанку издато укупно 40.000 дуката – износ који сведочи о одлучности Србије да устанак одржи живим до пролећа, када је намеравала да се сама упусти у рат против Османског царства. Поред ових издатака, српска влада је издржавала бројне избеглице са устаничког подручја, новчано помагала депутације из Босне које су долазиле у земљу ради договора око даљих устаничких акција, те покривала њихове путне трошкове и боравак.

зули великих сила припремили су протестну ноту, која је Србији преносила да ће сваки прелазак наоружаних одреда преко границе бити сматран актом агресије. Позивали су се на званичну изјаву Порте да не намерава да нападне Србију и захтевали повлачење српске војске са границе. Кнез Милан, свестан да би у случају конфликта Србија остала сама насупрот Европи и Русији, осећао је снажан притисак.

Користећи се чињеницом да је великим силама било потребно време да усагласе своје ставове поводом демарша Првом акционом министарству, владар је одлучио да хитро делује. Четвртог октобра изненада је дошао у Велику школу, где је заседала Народна скупштина, пошто је претходно захтевао да се Скупштина са владом пресели у престоницу. Оштро је замерио влади што је мимо договора са њим у Скупштини решавала питање рата и приде дозволила низ неуставних

Љубомир Каљевић

Србија је морала јасно да разлучи своје државно-националне циљеве од утицаја различитих политичких група и интереса. Најозбиљнији кандидат за предводника устанка у Босни био је Петар Карађорђевић са својим присталицама којих је било око пет стотина. На скупштини, одржаној 16. и 17. децембра 1875, у банијском селу Јамници код Двора на Уни, устаници предвођени Васом Видовићем одбацили су намере Петра Карађорђевића да постане вођа устанка. Они су одлучили да одбију преговоре са Турцима и да нападну Босанску Костајницу. Одлуке Јамничке скупштине донете су на основу савета из Београда. Међутим, није јасно како је том приликом за вођу устанка изабран Словенац Мирослав Хубмајер, који је био слабо познат устаницима. Ова одлука није била дугорочна. Покрет је успео да се уједини и изабере ново вођство тек када је почетком августа 1876. из Србије дошао пуковник Милета Деспотовић. До тада су све чете у Босни номинално признавале вођство Голуба Бабића.

Мирослав Хубмајер

НЕУСПЕШНО ПОСРЕДОВАЊЕ И УКРШТЕНИ ИНТЕРЕСИ ВЕЛИКИХ СИЛА

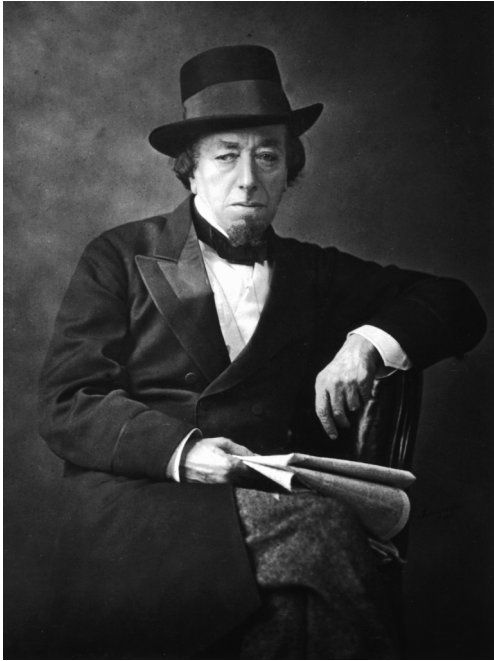
Велика источна криза 1875–1878. године представљала је једну од најбурнијих и најсложенијих етапа у дугом развоју Источног питања и међународних односа на простору југо-источне Европе. По својој динамици и последицама, она је била међу најдраматичнијим збивањима епохе империјализма. Уједно, ова криза означила је једну од најоштријих фаза социјалне и националне револуције балканских народа у 19. веку.

Иако покренути снажним националним и социјалним стремљењима, балкански народи седамдесетих година 19. века нису располагали ни довољном снагом ни неопходним јединством да самостално истисну Османско царство из Европе. Суочени са тешкоћама и ослањајући се делом на веру у сопствене могућности, били су приморани да током борбе траже и очекују помоћ споља. То је омогућило великим силама да се од самог почетка умешају у догађаје, преузимају иницијативу и, на крају, наметну решења без стварног учешћа оних који су устанке и започели. Најзначајнији спољни чиниоци у време Источне кризе били су Русија, Аустроугарска и Велика Британија, уз снажан, мада често посредан утицај Немачке. Француска је играла споредну улогу, док је Италија остала на маргинама догађаја.

Политика Аустроугарске многим је у то време деловала противречно, али је у суштини била доследна и пажљиво планирана. Она се заснивала на два мотива: дуготрајном страху од националних револуција на Балкану и њиховог преливања унутар Монархије, као и на новој, јасној одлуци војно-политичког врха да се Босна и Херцеговина у погодном тренутку запоседну. Под вођством грофа Андрашија, Аустроугарска је стрпљиво и систематски радила на том циљу, представљајући своју политику као мировну и цивилизаторску, уз снажну дипломатску подршку Немачке.

За разлику од тога, руска политика у току кризе била је унутрашње противречна. Званични државни врх, везан Тројецарским савезом, залагао се за очување *statusa quo*, док је снажна словенофилска струја у јавности и дипломатији захтевала активну улогу Русије у заштити словенских и православних народа. Под притиском јавног мњења, Русија је постепено напустила политику уздржаности и кренула ка рату, али је то платила скупим уступцима Аустроугарској, често на штету управо оних народа чије је ослобођење истицала као свој циљ.

Велика Британија је, с друге стране, остала верна свом традиционалном курсу: очувању Османског царства као бране руском продору ка Средоземљу. Ослободилачке покрете на Балкану посматрала је пре свега као продужену руку руског утицаја. Ипак, суровост турских одмазди и упорност устаника узнемирили су британску јавност, па је влада Бенцамина Дизраелија накратко ублажила свој став. Када се, међутим, показало да Србија и Црна Гора не могу саме да слома Турску, Британија се вратила старој политици,

Бенџамин Дизраели

Ото фон Бизмарк

отворено се супротстављајући Русији, све док из источне кризе није изашла са значајним територијалним и стратешким добицима, међу којима је најупечатљивије било преузимање Кипра од Османског царства 1878. године.

Немачка у време Велике источне кризе није испољавала непосредне територијалне, економске или политичке претензије према Балкану. Управо због тога је канцелар Ото фон Бизмарк радо приказивао немачку политику као непристрасну, па чак и равнодушну према балканским збивањима. Та слика, међутим, није у потпуности одговарала стварности. Званични Берлин је током читаве кризе интензивно радио на очувању Тројецарског савеза и на спречавању отвореног сукоба између Аустроугарске и Русије. При томе је Бизмарк, иако је то настојао да прикрије, јасно нагињао Бечу, сматрајући Аустроугарску поузданијим и оданијим савезником.

Француска источна политика је у годинама Велике источне кризе била пре свега условљена њеним положајем у Западној Европи. Страх од нове немачке агресије навео је Француску да као свој главни интерес истакне очување добрих односа са Русијом и Великом Британијом. Од њихове наклоности у великој мери је зависила њена безбедност у европском систему сила. У основи, Француска је доследно настојала да се на Истоку очува *status quo* и да се кризе гасе, јер је само тако било могуће спречити опасне сукобе великих сила. Када то више није било изводљиво, Париз је прихватао свако решење које је обећавало очување мира и ублажавање сукоба. Италија је, насупрот томе, у источним збивањима играла споредну улогу. Њен утицај на ток и исход кризе био је ограничен и без већег стварног значаја.

Конзуларна мисија

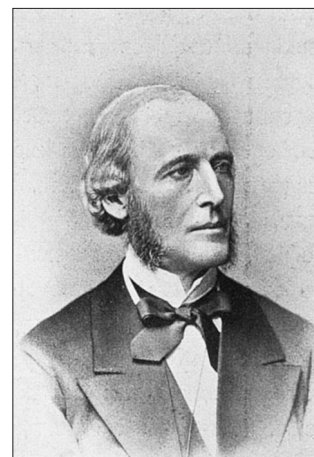
Источна криза 1875–1878. започела је догађајем који је у први мах деловао безначајно. И у Цариграду и у европским дипломатским круговима било је познато да у Босни и Херцеговини влада велико незадовољство хришћана, али вестима о херцеговачким догађајима у првом тренутку није придаван већи значај. Захваљујући томе, Порта је прихватила савет руског амбасадора у Цариграду, грофа Николаја Павловича Игњатијева, да се побуна не гуши одмах силом, већ да се у Херцеговину пошаљу комесари који би испитали захтеве устаника и дали им умирујућа обећања. Овај краткотрајни застој створио је код Порте и европских влада погрешан утисак о ограничениости и слабости устанка. Међутим, због непопустљивости устаника, али и локалних муслимана, мисија је брзо доживела неуспех. Већ крајем јула устанак је почео нагло да се шири. За свега месец дана број устаника порастао је са око 300 на више хиљада, а до средине августа, уз помоћ црногорских добровољаца – такозваних „јајоша” – достигао је и 10 до 12 хиљада људи. Почетком августа узбуна због догађаја у Херцеговини захватила је и европску дипломатију и из дана у дан постајала све израженија.

Николај Павлович Игњатијев (1832–1908) био је руски дипломата и државник, познат по улози у јачању руског утицаја на Балкану и у Азији. Рођен је у Петрограду у породици нижег племства. Образовање је стекао у Пажевској и Николајевској војној академији, где је изучавао дипломатију и турски језик. Током Кримског рата служио је у Прибалтику, а затим је започео дипломатску каријеру као војни аташе у Лондону (1856). Активно је учествовао у руским политичким и дипломатским мисијама, укључујући Париску конференцију (1856/57) и мисију у Кини, где је 1860. потписао Пекиншки уговор којим је Русија значајно проширила територију. Од 1864. године био је руски посланик у Цариграду, где је заступао интересе православних народа Балкана и залагао се за јачање руског утицаја без мешања западних сила. Током руско-турског рата (1877–1878) учествовао је као преговарач у припреми Санстефанског мира, али је после Берлинског конгреса изгубио део утицаја. Кратко је био министар унутрашњих послова (1881–1882), али је због политичких разлика повучен са власти и остатак живота провео ван центра политике.

Прву конкретну идеју о међународној интервенцији изнео је заменик руског министра спољних послова, барон Александар Генрихович Жомини, још 25. јула 1875, у разговору са аустроугарским министром спољних послова. Гроф Андраши је предлог прихватио с нескривеном резервом, нагласивши да би, уколико до интервенције уопште дође, она требало да се спроведе не у Цариграду, већ непосредно у Херцеговини, и то као посредовање између турских власти и устаника ради њиховог помирења. Тако је настала идеја о конзуларној мисији великих сила у Херцеговини.

Русија и Аустроугарска су 14. августа позвале и остале велике силе да у њој учествују, што су оне и прихватиле. Ипак, било је потребно више од две недеље да се мисија организује, па су шесторица конзула великих сила тек почетком септембра стигла на устаничко подручје. У међувремену се ситуација драстично изменила: устанак се проширио и на Босну, а ангажовање Србије и Црне Горе постало је

Александар Генрихович
Жомини

отвореније и значајније. Устаници су одбили посредничке понуде великих сила, тражећи чврсте и стварне гаранције за спровођење реформи и побољшање положаја хришћанске раје у Османском царству. Пошто дипломатија такве гаранције није могла да понуди, конзуларна мисија је окончана потпуним неуспехом.

Андрашијева нота

Како се, међутим, устанак није гасио, настављена је и дипломатска активност око његовог решавања. После пропасти конзуларне мисије, руска влада је, на иницијативу грофа Игњатијева, покушала да преузме водећу улогу у решавању Источног питања. Игњатијев је успео да код Порте и самог султана издејствује најаву нових реформи за Босну и Херцеговину, чиме је на кратко потиснут Беч као главни дипломатски центар. По договору са руским амбасадором, султан је 2. октобра 1875. објавио нове социјалне и политичке мере. Оне су, међутим, биле потпуно недовољне у односу на тежину кризе и унапред осуђене на неуспех.

Аустроугарска и Велика Британија су брзо реаговале како би поништили привремено ојачани руски утицај у Цариграду. Док је Андраши током октобра интензивно припремао сопствени реформни план, британски амбасадор у Цариграду Хенри Елиот водио је сложену и често противречну игру, час се приближавајући Бечу против Русије, час Русији против Беча, настојећи да ослаби улогу обе силе у Источном питању. Андраши је, ипак, истрајао и, после консултација са руским канцеларом кнезом Горчаковым, почетком децембра изашао са својим планом за решавање кризе у Босни и Херцеговини. То је у суштини значило дипломатску капитулацију Русије пред аустроугарском балканском политиком.

Покушавајући да предухитри Андрашијев план, султан је 12. децембра 1875. објавио нови ферман о реформама, али за њега више није било разумевања ни у најоданијим туркофилским круговима Европе. Све јасније је постајало да је Турска „болесник на Босфору” и да је не треба бранити по сваку цену. У таквим околностима, препуним драматичних збивања у Турској, гроф Андраши је 30. децембра 1875. представио свој програм реформи за Босну и Херцеговину. Он је формулисан у меморандуму који је убрзо саопштен великим силама, а 31. јануара 1876. предат Порти у виду званичне ноте. Овај документ, познат као *Андрашијев меморандум* или *Андрашијева ноџа*, садржао је пет основних тачака: увођење пуне верске равноправности, укидање закупа пореза, коришћење већег дела локалних пореских прихода за потребе самих провинција, образовање мешовитих хришћанско-муслиманских комисија за надзор спровођења реформи и мере за олакшавање положаја сељака, укључујући продају необрађене земље под повољним условима.

Гроф Андраши је унапред могао бити свестан да реформе које је предлагао за Босну и Херцеговину неће бити стварно спроведене. Његова намера, међутим, није ни била њихова доследна примена, већ настојање да се покаже како су сва политичка и дипломатска средства исцрпљена пре него што се покрене питање аустроугарске интервенције у тим областима. Истовремено је било важно нагласити „посебну бригу” Аустроугарске и њен наводни интерес за очување мира у овом делу Османског царства. Ова логика није била

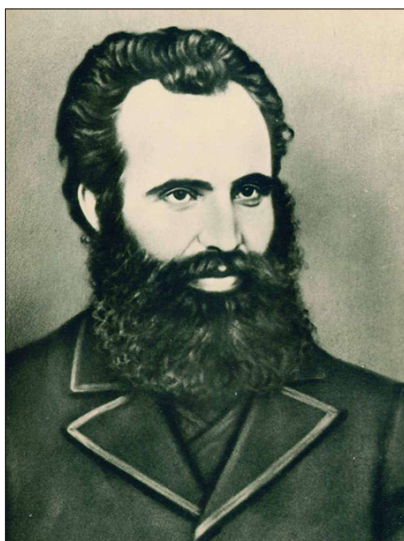
непозната ни осталим великим силама. Ипак, све су оне, без изузетка, подржале Андрашијеву ноту и заједнички извршиле притисак на Порту да је прихвати. Дипломатско одуговлачење било је свима у интересу, јер је давало време за припрему пред неизбежни расплет Источног питања.

У настојању да изађе у сусрет великим силама, турска влада је формално прихватила Андрашијеву ноту и испратила је проглашењем опште амнестије за учеснике устанка у Босни и Херцеговини. И сама је, међутим, била свесна да такве мере не могу окончати побуну. Зато је султан 11. фебруара 1876. издао нови ферман о реформама, у које је укључен и програм из Андрашијеве ноте. Остајало је да се види какав ће бити њихов стварни домет и како ће се ситуација на Балкану развијати с доласком пролећа.

Ескалација Источне кризе у пролеће 1876. године

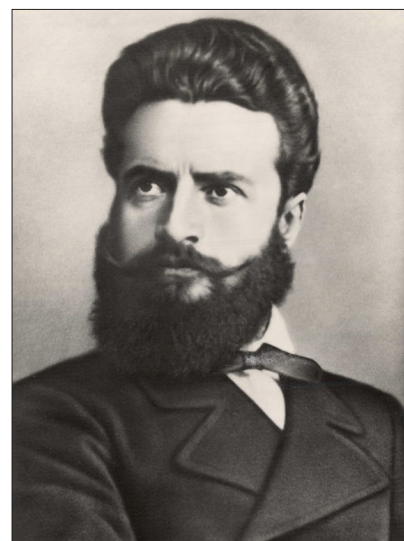
Пролеће 1876. године у потпуности је потврдило страховања из претходне јесени и зиме. Султанове реформе, засноване на Андрашијевом меморандуму, произвеле су супротан ефекат од очекиваног. На самом терену за њих није било стварног интересовања. Муслиманско становништво у Босни и Херцеговини пружио им је жесток и често насилан отпор, док су их побуњени хришћани у потпуности одбацили. Уместо смиривања, реформе су додатно закомпликовале устаничку кризу. Само је европска дипломатија упорно игнорисала ове чињенице, инсистирајући да све стране бар формално прихвате Андрашијеву ноту.

Суочени са неостваривим плановима великих сила, устаници су почетком априла 1876. изнели сопствени реформски предлог. Он је, додуше прикривено, подразумевао укидање феудалних односа и увођење политичке аутономије Босне и Херцеговине. Такав програм није био прихватљив за Османско царство, посебно због свог антифеудалног карактера, ни за Аустроугарску, која је страховала да би аутономија била увод у уједињење са Србијом и Црном Гором. Ратна дејства у Босни и Херцеговини су се, стога, наставила несмањеном жестином.

Љубен Каравелов

Истовремено, пролеће 1876. донело је тешке потресе и у другим деловима европске Турске, а најдраматичнији су се одиграли на бугарској територији под османском влашћу. Бугарски националноослободилачки покрет био је затечен источном кризом у стању унутрашње подељености, између два крила, једног које је водио Љубен Каравелов, и другог, револуционарнијег, на чијем је челу стајао Христо Ботев. Устанак у Херцеговини и Босни допринео је јачању

Христо Ботев

радикалније струје, па је у августу изабран нови Бугарски револуционарни централни комитет са Ботевим на челу и одлука о непосредном покретању устанка.

Турске власти су брзо реаговале, уследила су хапшења и прогони, а устанак је угушен у самом зачетку. Потом је израђен нов, детаљнији план устанка, предвиђен за 13. мај 1876, уз поделу на четири устаничке области и планиране нападе на кључне комуникације. Иако припреме нису биле свуда подједнако успешне, у пловдивској области су достигле највиши степен. Општи услови за устанак били су повољни: борбе у Босни и Херцеговини су трајале, а значајан део османских снага био је усмерен ка српским и црногорским границама. Када је откривена опасност да Турци разоткрију припреме, донета је одлука да се устанак покрене пре рока. Међутим, турске власти су ангажовале значајне снаге, те је, под притиском са свих страна, устанак сломљен за мање од месец дана. Гушење бугарског устанка било је праћено суровим репресалијама. У такозваним „бугарским ужасима” спаљено је или опустошено више стотина села, а десетине хиљада цивила постали су жртве одмазде. Иако су ове жртве биле у потпуној несразмери са снагом самог устанка, управо су оне снажно одјекнуле у Европи и значајно допринеле даљем јачању бугарске ослободилачке идеје.

Бугарски устаници 1876.

Маскар у Батаку 1876.

Убиство француског и немачког конзула у Солуну 1876.

Мај 1876. године био је обележен немирима и драматичним збивањима и у другим деловима Османског царства. У Солуну су 6. маја убијени конзули Француске и Немачке, а злочин су починили припадници муслиманских верских фанатичних кругова. Иако је овај догађај био само једна епизода у ширем заплету Источног питања, изазвао је снажну узнемиреност европске дипломатије, тим пре што су се немири проширили и на друге градове царства, па и на сам Цариград.

У престоници је избио отворен сукоб између конзервативних снага на власти и либералних политичких група. Њима се убрзо придружио, а потом и стао на њихово чело, истакнути државник Ахмед Шефик Мидхат-паша. Он је, са својим истомишљеницима, био решен да конзервативну владу, а ако буде потребно и самог

султана Абдул-Азиза, уклони са власти – мирним средствима или силом. Верско-политички немири потресали су Цариград готово свакодневно. Ови догађаји, као и немири у провинцијама, попут Кавале и Смирне, додатно су узнемирили европске дипломатске и војне кругове. Амбасадори у Цариграду и конзули у унутрашњости Царства затражили су заштиту и помоћ. Велике силе су, водећи рачуна да не заостану једна за другом, упутиле своје ратне бродове у Мраморно море. До краја маја у Босфор је стигло укупно тринаест страних ратних лађа – по две сваке велике силе и један грчки брод.

У време најдубљих унутрашњих потреса у Османском царству, силе Тројецарског савеза припремале су нове дипломатске кораке с циљем да Порту приморају на „ефикасније” мере у побуњеним областима. Иницијативу је покренуо руски канцелар кнез Горчаков, али су гроф Андраши и немачки канцелар Бизмарк његов предлог толико изменили да је из њега у потпуности нестала идеја о аутономији Босне и Херцеговине. Такозвани Горчаковљев план, усвојен на састанку тројице државника у Берлину 11. и 12. маја 1876. године, познат као Берлински меморандум, у суштини се свео на благо измењену Андрашијеву ноту. Андрашијев дипломатски тријумф, постигнут уз подршку Бизмарка, био је потпун: Горчаков је пред осталим силама представио као свој документ који су му заправо обликовали Беч и Берлин.

Ахмед Шефик Мидхат-паша

Султан Мурат V

Ипак, чак ни такав, знатно ублажен меморандум британска влада није била спремна да прихвати, сматрајући га превише повољним за устанике. У том тренутку у Лондону је преовладало уверење да се на Балкану мора „пустити мало крви”. Док су се остале силе припремале да 30. маја заједнички уруче меморандум Порти, део турских министара и великодостојника, уз прећутну сагласност британске владе, одлучио је да то спречи државним ударом. У ноћи између 29. и 30. маја 1876. султан Абдул Азиз је свргнут, а недуго потом и убијен. На престо је најпре доведен неурачунљиви Мурат V, а затим Абдул Хамид II. Предаја Берлинског меморандума тиме је осујећена, али су наде да ће овим догађајем започети нова ера у историји Османског царства брзо показале своју неоснованост. Балканска криза наставила је да се развија несмањеном снагом.

Султан Абдул Хамид II

ПРИПРЕМА СРБИЈЕ ЗА РАТ

Међународни оквири и притисци

Борба Русије и Аустроугарске да једна другу надвладају и наметну свој приступ у решавању кризе на Истоку продубљивала се. Русија је постепено пласирала идеју о аутономији Босне и Херцеговине, за коју је Андраши рекао да је противна „основним интересима” Монархије. Пукотину у односима између Беча и Петрограда хтеле су да искористе остале силе за разбијање Тројецарског савеза. Кнез је пак увераван да силе раде сложно и да Србија не треба да се меша у балканску кризу и устанак својих сународника који се одвија тик уз њену границу. Такви захтеви, понављани годину дана и кнезу Милану, али и кнезу Николи Петровићу, били су лишени здраворазумске основе. Устанци из лета 1875. пробудили су успаване духове с оне стране Дрине и допрли до поробљених Бугара, те никако нису могли прескочити Србију и Црну Гору, у које су се почеле сливати непрегледне колоне избеглица.

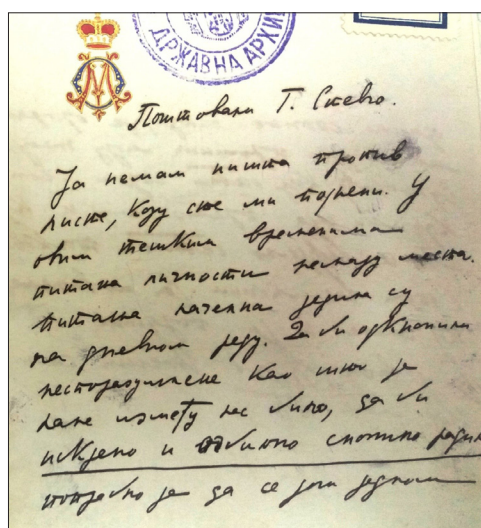
У пролеће 1876. морало се дефинитивно преломити у питању рата и решити „или – или”. Преовладало је опште уверење да кнежева одлука зависи од Русије и њене подршке. Андраши је предосећао да је пожар на Балкану близу. Чим му је гувернер Далмације јавио да је са успехом окончао мисију код кнеза Црне Горе, који је одлучно изјавио да је вољан да се свом снагом придружи напорима великих сила за пацификацију, упутио је 6. марта 1876. свом конзулу телеграм да о томе обавести и кнеза Милана. Турски управитељ из Рушчука јављао је истовремено о великим ратним припремама које се обављају у Србији, о прикупљању војске и њеној концентрацији код Алексинца. Кнез је умиривао аустроугарског конзула речима да су ствари под контролом, али Андраши у то није веровао. Конзулу Николи Вредеу је наложено да тражи хитну аудијенцију, на којој ће указати кнезу да оно што ради српска влада јесте у супротности са изјавом и држањем кнеза Црне Горе и упозорити га на опасности двоструке политике. Упоран, Андраши је и 12. марта 1876. Поручио: „Реците кнезу да му се пружа наша најревноснија помоћ у свему што може утицати на његов и просперитет његове земље, али не дозволите му да игнорише савете нашег узвишеног цара и императора Русије који су чврсто решени да превладају тешкоће, шта год да се догоди”, поручио је, затраживши одговор, „да” или „не”. Кнезу није било лако да одговори, те је затражио два до три дана да се посаветује са министрима. Саопштио је потом да ипак мора да настави са процесом наоружања и реорганизације војске јер су турске трупе на самој граници Србије, али да ће настојати да одржи мир. Био је то мудар одговор. По среди одуговлачења стајало је неопредељено држање Русије, боље речено недовољно прецизан став те силе према компликованим догађајима на Балкану. Преко руског конзула Андреја Николајевича Карцова кнез је затражио да му из Петрограда одговоре имају ли споразум са Аустроугарском о „дотичним мерама”, тј. о јединственом ставу према Србији. Напрегнуто стање владало је у Београду од 12. до 25. марта 1876. године. Тек 23. марта из Петрограда су кренула јасна упутства да Русија има негативан став према рату, да је за одржање мира и статуса кво на Балкану. Кнез Милан и српска влада су затим

дали званичну изјаву 25. марта, која је гласила: „Влада Србије нема намеру да нападне Турску или да на било који начин омета рад великих сила на мирном решавању кризе. Досадашње војне припреме само су допуна наше војне организације која је током ових последњих година била врло заостала.”

На истом месту се додаје да је врло могуће, ако би турска војска и даље остала у том броју на српским границама и наставила са повредама, да ће доћи до ескалације сукоба јер је српско становништво веома узнемирено. На захтев српске владе, аустроугарски кабинет је обећао да ће издати наређење за повлачење Петра Карађорђевића из Босне. Иако је Беч скренуо пажњу Порти да строго води рачуна да не испровоцира сукоб са Србијом, озбиљније мере сила према Порти нису примењене. Сви планови сила о нужним реформама у Турској, од Андрашијеве ноте и Берлинског меморандума, срушили су се у атмосфери неповерења и узајамних саботажа.

Када су силе на једвите јаде утаничиле заједнички демарш пред Портом 30. маја, у Цариграду је дошло до војног пуча. Ратоборна странка била је све гласнија, а једино што је за јавност Порта могла да понуди била је амнестија устаницима, у коју нико није веровао. Руски канцелар Горчаков је задржао стари правац руске политике да Источно питање захтева споразум читаве Европе. Позвао је у јуну своје конзуле Карцова и Александра Семјновича Јонина у Емс да им предочи од какве је важности њихов рад на спречавању Србије и Црне Горе да уђу у рат. За то је, међутим, већ било касно.

Ипак Горчаков је тврдио да је једини начин да се устаници умире да им се да аутономија, што би обуставило ратне планове српских кнежевина. Позивао се на извештај Карцова да је у више наврата протестовао код кнеза против намера да нападне Турску, али да кнез Милан сматра да је борба неминовна.

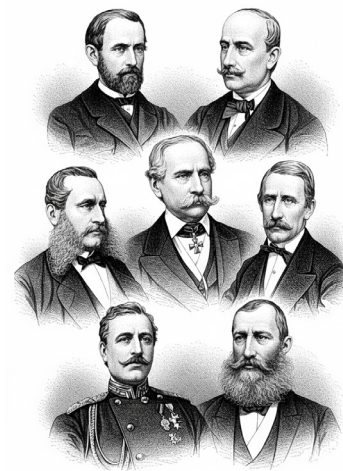

Писмо кнеза Милана
Стевичи Михаиловићу

Кнез је звао Јована Ристића и Стевчу Михаиловића 4. маја у двор ради договора о формирању владе. Прихватили су понуду и доставили му следећег дана списак министара. Кнез је на то отписао Стевичи, као председнику, да нема ништа против поднете листе сарадника, јер у тешким временима питања личности нису важна, већ једино питања начела. „Да би одклонили неспоразуме као што је лане између нас било, да би искрено и озбиљно сложено радили, потребно је да се још једном односно спољне ситуације проразговарамо”, инсистирао је кнез, правдајући поновни позив у двор великом одговорношћу према свом народу који се налази у историјској кризи, а она ће се најбоље пребродити „ако се будемо сећали таковских јунака”. Била је ово јасна порука о томе шта је у погледу

предстојећих догађаја Милан Обреновић мислио кад се позивао на свог претка Милоша и његову државну политику. Већ 6. маја министри су се усагласили са владарем, те је састављена најјача влада коју је Србија могла имати, названа Друго акционо министарство.

Руски генерал Михаил Григоријевич Черњајев допутовао је у Београд половином маја, са лажним пасошем, у којем је стајало да путује у Палестину. Пре одлуке да дође, био је код цара, који му је забранио да иде у Србију, али му је Иван Сергејевич Аксаков, председник Словенског комитета, обезбедио документа и испратио га са једним циљим – да организује Србе и да ступи у рат против Турске. На предлог министра војног кнез и влада су решили да му најпре дају српско држављанство, а потом да га приме у државну војну службу.

Друго акционо министарство

Александар II Романов (1818–1881), руски император (1855–1881), био је син цара Николаја I Романова и пруске принцезе Шарлоте, која је после преласка у православље носила име Александра Фјодоровна. У историји је упамћен као реформатор и ослободилац. Спровео је следеће реформе: укидање кметства, војна реформа, судска реформа, ограничење цензуре, финансијска реформа, реформа вишег и средњег образовања. Руска империја је знатно проширила своје границе за време његове владавине и то на Средњу Азију, Северни Кавказ, Далеки исток, Бесарабију, луку Батум на Црном мору. Епитет ослободилац понео је захваљујући успешном рату против Османског царства 1877/78. године, после којег је обновљена нововековна бугарска држава.

Михаил Григоријевич Черњајев (1828–1898) био је руски генерал, словенофил и истакнути представник панславистичког покрета. Потекао је из угледне породице и школовао се на Николајевској генералштабној академији. У војну службу ступио је 1847. године, учествовао у Кримском рату и борбама на Кавказу, а затим командовао јединицама у Пољској и Оренбуршкој области. Чин генерал-мајора добио је 1864. године након смелог похода у Туркестану, када је са малобројним одредом заузео Чикмент и, у јуришу изведеном на сопствену одговорност, освојио Ташкент, због чега је добио надимак „Лав од Ташкента“. Из војне службе повукао се 1874. године. Након пензионисања посветио се јавном и политичком деловању као уредник листа *Руски мир* и један од истакнутих пропагатора свесловенских идеја. Године 1876–1877. боравио је у Србији као командант српске војске, а потом је деловао у Аустрији, Француској и Бугарској. Године 1882. именован је за губернатора Туркестана. Преминуо је 1898. године, а његов лични архив чува се у Државном историјском музеју у Москви.

Указ од 24. маја 1876. о постављењу Михаила Григоријевича Черњајева за генерала српске војске

Генерал Черњајев је дочекан срдечно, са превеликим надањима кнеза Милана и свих његових поданика. Нико није постављао питање да ли долазак руског генерала подразумева да је и свемоћни руски цар уз Србе. Царева порука српском кнезу, али и народу, је била јасна и одлучно против рата. Али јавност је у Русији другачије мислила, изражавајући отворено у штампи и на јавним окупљанима да је дужност Русије да заштити своју хришћанску браћу од турског насиља и злочина. Овим емотивним набојима управљали су Словенски комитети, који су сачињавали интелектуални и аристократски кругови руског друштва. Чланови комитета били су блиски високим дворским великодостојницима, преко којих су често посредно утицали на одлуке цара и министара. Утицај су неретко вршили и преко царице и њених дворских госпођа, које су биле сестре, ћерке и супруге државних званичника и дворјана блиских императору. На челу најутицајнијег Словенског комитета налазио се Иван Аксаков.

Иван Сергејевич Аксаков (1823–1886), руски публициста, песник и књижевни критичар. Завршио је студије права, а радио је у највишим државним установама, Сенату и Министарству унутрашњих дела. Ратовао је у Кримском рату (1853–1856) као добровољац, када је Русија била поражена од стране антируске европске коалиције. Уређивао је журнале и часописе «Русская беседа», *День*, *Москва*, *Русь* и друге. Од 1858. до 1878. био је један од руководилаца Словенског комитета. У току српско-турских ратова за ослобођење и независност (1876–1878) и руско-турског рата (1877–1878), те устанка Срба против турске власти у Херцеговини и Босни, организовао је акцију за подршку јужним Славенима. Објављивао је новинске чланке у којима је заговарао идеје свесловенске солидарности (словенофилство). Као председник Словенског комитета интензивно је радио на помоћи Србима и Србији у ратовима против Турске – војној, материјалној и на дипломатском пољу. Организовао је слање руских добровољаца на српско-турско ратиште, помагао је српској влади да добије зајам и оружје, агитовао је у циљу прикупљања добровољних прилога за угрожене војне и цивилне ратне страдалнике.

Митрополит српски Михаило Јовановић, који је био ђак руске Кијевске духовне академије, одржавао је сталне контакте и преписку са челницима словенофилских комитета. Њега је Петар Николајевић Дурново, личност блиска словенофилима, редовно извештавао о сусретима са Черњајевим и његовом одласку у Петроград, прогнозама још једног генерала блиског словенофилима Ростислава Андрејевича Фадејева да ће доћи до крупних дешавања јер Аксаков има података о огромном одушевљењу устаника у Херцеговини. „Ако се Србија одважи и почне радити, онда ће сви послови добити другачији обрт и руска улога ће се променити”, писао је Дурново, дајући Србима наде да ће руски император променити свој став и да ће помоћи Србима у вековној борби за ослобођење. То се, ипак, није догодило.

Митрополит Михаило Јовановић

Када је генерал Черњајев стигао у Србију, његов први извештај с лица места није много обећавао. „За рат им недостаје много, а пре свега новац”, закључио је. Кнез га је одмах послао да изврши инспекцију утврђења дуж Мораве до Алексинца. Черњајев је обавезао Аксакова још пре поласка за Србију да обезбеди зајам српској влади у Русији, а док то не буде, да спреми милион и по рубаља за прву помоћ. Цар за то није хтео ни да чује. Наредио је ађутанту да се преко министарства полиције и београдског конзула Карцова наложи

Черњајеву да одмах напусти Србију и да се врати у Русију. Порука је стигла у Београд пошто је Черњајев већ постао српски држављанин. Пошто је одбио да поступи по царевој наредби, конзул је са њим прекинуо све контакте. То ће бити огромни камен спотицања за кнеза током Првог српско-турског рата, јер су му биле одсечене директне везе, а самим тим и помоћ, са руским двором.

Од ступања Другог акционог министарства на управу 6. маја 1876, Јован Ристић је обавестио све конзуле у Београду и сву дипломатију у Бечу, да његов долазак не означава ратну политику. У складу са тешким околностима у којима се Србија налази, влада мора да настави са војним припремама како би била у приправности. То стање ће трајати све док се не отклоне узроци који су га изазвали. Ипак, Србија је до последњег дана понављала да ће своје интересе довести у склад са интересима Европе и да ће се до крајњих граница придржавати савета да се мир одржи.

Кнез је рат прихватио као неминовност, баш као и сви одговорни политички и војни чиниоци у Србији. Министар иностраних дела Јован Ристић посебно је на свакој седници владе – а одржаване су готово свакодневно у мају – инсистирао на чињеници да је рат неизбежан, јер је у интересу државе и династије.

Сходно томе, током маја 1876. су предузимани кораци који су пружали необориве доказе европској дипломатији да је питање српско-турског рата ствар тренутка. Најпре је 23. маја оглашен мораторијум (оглашавање државе о одлагању плаћања повериоцима), будући да због ванредних околности у земљи српски трговци већ пола године нису могли да измирују своје обавезе и дуговања. Влада је предузела и мере за наплату принудног зајма од становништва, увођење ванредног приреза, ангажовање руског генерала и страних официра у српској војсци.

Последњих дана маја 1876. свима који су били очевици кретања и атмосфере на Балкану постало је јасно да је рат сасвим изванредан и да се барут већ осећа у ваздуху. Ристић је говорио да се морало прибећи крајњим средствима. Конзули Аустроугарске и Русије у Београду су добили задатак да заједно оду код кнеза Милана и да отклоне било који његов изговор да крене у акцију, а подржали су их француски и италијански представници. Руски конзул Карцов је тврдио да „наши свети интереси захтевају да се што више удаљимо од сваке солидарности са словенским покретом”, иначе Русији следи коалиција целе Европе која може довести до понављања несрећне 1853. године. Руски цар је поручио кнезу да не сматра погодним тренутне околности да би овластио Московску банку да Србији одобри тражени зајам. Такав одговор се директно односио и на негативно царско држање према рату. Карцову је забрањено да на било који начин подстиче и охрабрује ратне намере Србије.

Упркос свему, Карцов је пренео влади и кнезу Милану питање руског амбасадора у Турској, Николаја Павловича Игњатијева, блиског словенофилским руским круговима који су протезирали рат. Питање је гласило: „Докле ће Србија одуговлачити да узме у своје руке одбрану хришћана, који једино на њу гледају да их сачува од даљег покоља?”

Пуковнику Ђорђу Катарџију, кнежевом ујаку, Игњатијев је рекао: „А шта ви хоћете? Да вам цар отворено саопшти своје тајне жеље? Разуме се да он то не може. А ја вам понављам, чим објавите рат Русија иде за вама.”

На основу таквих Игњатијевљевих изјава није се могло закључити да ће Русија подржати и помоћи српску борбу, као што Јован Ристић у својим историјско-мемоарским делима приказује. Игњатијев није преносио службено, већ лично мишљење. И кнезу и Ристићу је било добро познато шта мисли заванични Петроград. Главно питање је било којој страни српски национални интереси више пријањају и, везано за то, какав ризик носи одлука српске владе да се не поступи по саветима руског императора. Кнез Милан је, под Ристићевим утицајем, прихватио тај ризик. Усвојио је одлуку о рату као једину опцију, уз аргуменете које му је министар навео. Карцов је зато јављао у Петроград да је кнез под апсолутним утицајем своје владе и да је Ристић господар ситуације. Ристић је код руских званичника тада био најниже могуће котиран. „Опште мишљење је да ако рата не буде, биће револуције против Милана Обреновића”, настављао је руски конзул, који то мишљење није делио. Веровао је да се кнез могао извући из ужасног положаја да је показао већу чврстину. Али није је имао. Игњатијев је пак исправно проценио да кнез Милан неће имати избора и да ће морати да подржи тежње и сан о великој Србији.

У рат против Османског царства кнез Милан је ушао свесно, упркос очигледној финансијској, војној, али и дипломатској и политичкој неприпремљености Србије. „Када сам увидео да морам да бирам између револуције у земљи – коју би изазвао део политичара – и борбе са Турцима донео сам одлуку да је рат бољи избор, много часнији и достојнији мене”, писао је кнез, схватајући да је рат био у неку руку и његова потреба, јер ће тако доказати да не жели да осрамоти свој народ. Ипак, требало је понети огромну одговорност за такву одлуку. Кнез Михаило се није усудио да крене на турску силу са народном милицијом 1868. године. Ни његов министар војни Миливоје Петровић Блазнавац то није смео, већ је говорио да Србија нема војске ни да се брани од Турске,

а камоли да је напада. Уздржан према реформама које је опозиција захтевала уз видљиво револуционисање захтева, несигуран да те набоје усмери на национали рат, кнез Михаило је платио је главом. Да је тај сценарио био кнезу Милану пред очима, у то нема сумњи. Нико му није морао појашњавати опасности од социјалиста, који су продрли у Скупштину и предложили револуционарне мере против државних установа и свих носиоца државне власти. Ту су биле и јасне аспирације супарничке династије, чији је представник већ био у Босни са својим присталицама. Петар Карађорђевић је деловао самоиницијативно, одржавајући везе са српским социјалистима, растурао је штампане прогласе у своју корист по Босни и на сваки начин вребао прилику да подстакне династијски преврат у Србији. Добро обавештена о расулу у борбеним редовима устаника, српска влада је уочи почетка својих операција пребацила у Босну шездесет и петорицу официра, са задатком да подстакну устанике на јединство и живљи рад, на уједињење са Србијом, те да их војнички организују. План је био да се устаници свом силином подигну на оружје чим Србија ступи у рат. Нажалост, до краја маја 1876. у Босни није било ни две хиљаде устаника под оружјем, а процењивало се да способних за борбу има око десет хиљада. Један од српских агената из Сарајева је јављао у Београд да „ни пола Босне” није побуњено. Ни кнез Никола Петровић, који се под притисцима јавно изражавао у корист мира а потајно радио на помагању херцеговачких устаника, није био сасвим безопасан, радећи на интересима Црне Горе одвојено од Србије. Аустријски агенти су користили овако погодне прилике и протурали гласине да је Босна пред анархијом, да ће јој аутономију издејствовати Петар Карађорђевић и да је кнез Милан убијен. Аустроугарска је католичко становништво хушкала против Срба, док се код муслимана водила борба између бегова и сељака, те између муслимана и хришћана.

Ристић је веровао да Србија мора да пређе преко дипломатских проблема који је одвраћају од сукоба с Турском, јер је Аустроугарска учинила све да од Европе добије мандат да, као њен опуномоћеник, може предузимати мере против Србије. Зато је Србија морала преузети иницијативу у балканској кризи како би алармирала све силе, а пре свих Русију и такав сценарио спречила. Истовремено би им се ставило на знање да је Кнежевина спремна да српско питање брани и ратом. Био је чврсто уверен да дипломатским средствима Србија не може да постигне жељени циљ; до успеха се може доћи само „крвљу и гвожђем”, тврдио је. Мада је Ристић тражио рат, одлуку да ли се под постојећом ратном спремом и фактички без савезника може ратовати, препустио је војним властима.

Повода за рат је било више: унутрашња криза и снажење социјалиста који су радили на подривању уставног поретка и монархистичког уређења, ривалитет са династијом Карађорђевић, потреба за испуњењем дугогодишњих надања у дефинитивно ослобођење Србије вазалног положаја које је сматрано понижавајућим за српски народ, територијално проширење на околне османске провинције које су биле доминантно насељен српским становништвом, одбрана од империјалистичких аспирација Аустроугарске и Русије на Балкану, које нису намеравале да се поводе за тежњама и правима балканских народа, већ за сопственим интересима.

Утврђивање политичких циљева рата и оперативни планови

Деветочлани Ратни савет, образован у априлу 1876, на челу са кнезом Миланом, састао се 14. маја у Министарству војном. Већало се од осам увече до три сата ујутру, али није донета одлука о месту напада српске војске, а нити се знало где ће бити у дефанзиви.

Сазнања о турској сили нису била сасвим тачна. Претпостављало се да их на целом потезу од Видина до Нове Вароши шездесет хиљада. Руски извештаји, послати Черњајеву, кажу да их је на том простору било осамдесет хиљада, од којих само око Ниша тридесет две хиљаде, а око Новог Пазара осамнаест хиљада.

Мајор Сава Грујић

С обзиром на недефинисаност политичких ратних циљева, настала су два предлога оперативних дејстава. Мајор Сава Грујић је заговарао удар на главнину непријатељских снага – Ниш и концентрацију војске у том правцу. Друга група официра, под предводништвом ижињерског пуковника Косте Протића, саставила је *Предлој за ојерацијски ѿлан у рајѿу Србије ѿроћив Турске*. Пошто је констатовано да је главни циљ ослобођење браће од турске власти на што већем простору, предлагачи су закључили да Србија за такав циљ нема снаге. Са својих 1,4 милиона становника слаба је и мала да сама и без ичије помоћи направи велику државу, те ни северно од Балканског полуострва не може да искорачи и обједини Србе на простору Аустроугарске. Њен примарни циљ, стога, тицао би се Старе Србије и Босне и Херцеговине. Зато, наведено је, треба што пре с војском да упадне у поменуте две области и да створи *fait accompli*, стање свршеног чина. Потом хитно да затражи измирење са Турском. Како велике силе не желе пропаст Османског царства, пожурите да посредују у преговорима. Био је то план за брзи и кратки рат, заузимање Босне и Херцеговине, евентуално и Старе

Србије, и што брже потписивање примирја. Стога ваља нападати тамо где буде најповољнија ситуација за заузимање Босне, Старе Србије и Херцеговине, при томе се не мисли на целокупан простор, већ на значајнији део, где српска војска може добро да се утврди. Такође се ваља бранити од турског напада из правца Видина и Ниша. Уједно, све време треба дизати Србе и Бугаре под османском влашћу на устанак.

„Знамо да су противници вешти и издржљиви у одбрани градова. А наша је војска млада и неискусна, скоро без коњице и са лошијом артиљеријом, а војни команданти су без искуства”, наводио је предлагач овог плана официр Коста Протић и тврдио да су изгледи за освајање Ниша немогући, чак и да Србија има дупло бројнију војску. Можда је решење могао бити изненадни брзи напад или препад. Ипак, тешко да ће супротна страна бити неопрезна и да ће дозволити такав сценарио. Ниш се не може освојити, тврдио је Протић, додајући да „нам напад на градове” није ни потребан, јер је познато да су при опсади потребне три до четири пута јаче снаге него бранитељима града. „Да се не укопавамо, него да тражимо лакше и брже победе и поспешујемо устанике против османске власти, на свим странама”, говорио је Протић. Сем тога, при опсадама се губи силно време, „а морамо се дочепати пре Босне него Ниша”. Зато је предлагао да се на истоку и југоистоку организује одбрана, да се утврде Алексинац, Делиград и позиција у Зајечару. На крају је, са колегама официрима, закључио:

Пуковник Коста Протић

„Ми долепотписани из горенаведених разлога, ако се концентрација од 5 дивизија наше војске првог и другог позива ПРЕМА НИШУ НАРЕДИ ми смо у начелу одсудно против напада на Ниш у почетку операција”.

Протић и другови предложили су да се напад изврши у правцу Сјенице, где нема утврђеног града, већ земљаних палисада. „Пружити руку Црној Гори и што је могуће више продрети у Херцеговину, Стару Србију и Босну” – то им је био предлог.

На састанку 22. маја укрстила су се копља две групе официра. Већина је била за то да се главне операције усмере ка Нишу, где је Турска концентрисала главнину својих снага. На свим осталим странама требало би да буде само одбрана, док се не савлада главни правац. Влада се приклонила мањини, прихватајући да се делује офанзивно само у правцу Босне, као политичком објекту рата. Обе опције су писмено предате кнезу и усмено изложена на састанку ратног савета. Приликом гласања, реферат који је саставио артиљеријски мајор Сава Грујић однео је превагу. У складу са главним смером акција, извршена је и концентрација војске.

Влада није била задовољна одлуком Ратног савета, позивајући се на чињеницу да је Босна главни циљ рата и да је треба што пре заузети. Иако није припремљен терен на међународном плану за такав наступ, Ристић је тражио брзи и кратки офанзивни рат и заузимање Босне, по плану кнеза Михаила из 1868. године. Сумњао је да Србија има снаге

да однесе победу над главнином турских снага, поготово не сама, без помоћи Грчке и уз неутралност Русије.

Начелник Главног генералштаба потпуковник Љубомир Ивановић наизглед је измирио оба гледишта. У свом елаборату од 24. јуна 1876. године појаснио је политичарима разлику између *великој и малој рати*, утврђујући као непобитну чињеницу да Србија мора да води *велики и крајњи* рат, сходно њеном политичком и војном уређењу. Пошто су за циљеве рата постављене Босна и Херцеговина и Стара Србија, а не протеривање Турака из Европе, то значи да се мора силовито и брзо ударити на главнину турских снага, а то је у правцу Ниша. Србија нема војске да истовремено напада на више страна. Док се не слома главне снаге турске и не освоји Ниш, на другим странама не смеју се предузимати акције. Дакле, закључио је начелник Главног генералштаба, западноморавска војска мора да чека успех главнине моравске војске, а западна на Дрини не сме дубље да се упушта у операције без одобрења врховног команданта. Уопште, циљ војске на Дрини је да суделује са западноморавском у правцу, где су турске снаге најјаче – Митровица, Сјеница и Нови Пазар. Треба се спојити са снагама Црне Горе и одсећи Босну и Херцеговину, а не газити у њу са Дрине, што су многи министри мислили. Све ово је било могуће покушати тек пошто се успешно реши ослобађање Ниша. Онда на дневни ред може доћи Босна. То је био план који је на крају већином усвојен, али су после пораза многи оспоравали његову ваљаност.

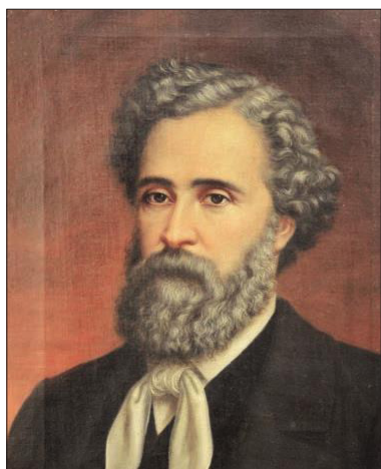
Љубомир Ивановић (1836–1879) је рођен у Крагујевцу. Након завршене полугимназије у родном месту, ступио је 1851. године у Артиљеријску школу, претечу Војне академије. Као артиљеријски потпоручник усавршавао се у Француској, где је завршио Политехнику и Генералштабну академију. Од 1860. до 1868. био је ађутант кнеза Михаила, а током 1865. и 1866. незванични војни изасланик у Цариграду. Службовао је у Министарству војном, био начелник одељења и управник Артиљеријске школе, а од јула 1874. до фебруара 1875. обављао је дужност министра грађевина. Током Првог српско-турског рата 1876. био је начелник штаба Врховне команде, а у Другом српско-турском рату 1877–1878. командант 2. шумадијске дивизије, са којом је учествовао у борбама код Пирота, Грделице и Врања. После рата поново је постављен за управника Војне академије, на чијем је челу остао до смрти. Поред бројних чланака у војним часописима, аутор је и дела *Четничка војна*. Преминуо је у Београду.

Под Ристићевим утицајем, кнез Милан је до последњих дана маја, скупа са владом, заговарао да главни правац операција треба да буде усмерен на Босну. Био је „за продор према Сарајеву” и што снажнији удар, јер такав успех нико више не би могао оспорити. Међутим, поведен стручним објашњењима свог начелника Љубомира Ивановића, приклонио се већини. Погрешно је закључивати да је његов глас био пресудан. Кнез је био све, само не одлучујући чинилац у питању ратног плана. Њему су министри пре доношења одлуке о овом кључном питању наметнули Љубомира Ивановића за начелника Главног генералштаба, приморавши га да смени генерала Заха као „старог” и „странца”. Све команданте дивизија које је у марту поставио, министри су испремештали по свом нахођењу. Милан Обреновић је имао само један глас у Ратном савету и само један глас у влади, а имао је непуне двадесет и две године. Због неискуства и младости, поштовање својих владарских уставних права није могао обезбедити.

Све што је Србија, дакле, могла било је да истакне претензије на Босну и Херцеговину и да, без икаквих гаранција, ризикује и покуша да их оствари. Андраши је одмах ту

намеру прогласио „српском агресијом”. Био је то последњи дах Србије у правцу Босне, али ваздуха није било јер су га у првој недељи рата пресекли цареви у Рајхштату, о чему ће доцније бити речи.

При већањима у Ратном савету и на седницама владе о правцу напада и ратном плану, процене о устанцима хришћана под османском влашћу, који ће се подићи чим пукне први српски топ, биле су апсолутно погрешне. Упркос бројним покушајима да им се достави оружје и да се организују и ступе у борбу против османских власти, већина је одбијала да се излаже одмазди. Румуни, Бугари, Грци, као и околни Срби, осим благог таласања, сви су остали по страни и тако знатно умањили борбу и жртве Србије за слободу. До општебалканског устанка, који је прогнозиран међу српским владарима и политичарима дуже од тридесет година, није дошло!

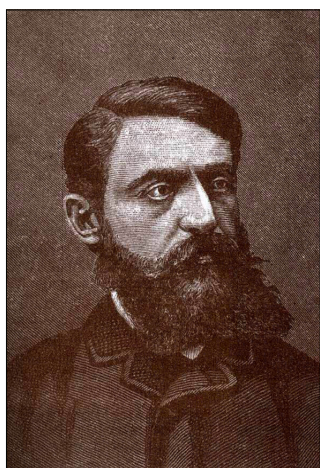
Јон Братијану

У пролеће 1876. интензивирале су размене мисли између балканских дворова. Односи Румуније и Србије нису одисали било каквом солидарношћу када су у питању били источни послови. Румунска влада није пропустила ниједну прилику да јавно истакне своју неутралност, а бројни покушаји да се оловни прах пребаци на српску територију остали су без резултата. Проблеми су настали на самом почетку рата, када је требало да се преко територије Румуније обави транспорт пушака купљених у Немачкој, које су због аустроугарских забрана транспортоване преко Русије. Српски резервисти, ислужени војници, остали су без пушака у тренутку када су им биле најхитније. Последњи набављени контингент пушака стигао је у Србију још крајем децембра 1868. Радило се о заосталих шеснаест хиљада комада из Хамбурга. То је једина попуна у наоружању све до децембра 1876. Председник румунске владе Јон Братијану је на апел српске стране одговорио да би била највећа лудост да се Румунија копромитује због Србије, пошто је српска ствар пропала. Када је

Ристичић наредио заступнику да извиди стање и јави колико се Србија може уздати у Румунију, српски изазланик је одговорио „не много” и додао да нема с ким у влади да прича на ту тему, док у друштву има мало симпатија за Словене. Слична ситуација била је и са Грчком, која је, попут Румуније, изјавила строгу неутралност по отпочињању српско-турског рата. Грчки краљ Ђорђе је био против сваке акције, а грчка влада се није сматрала обавезном по савезном уговору са Србијом из 1867. године. Ипак, намеравала је да искористи ситуацију у Србији, која је због устанка у Херцеговини и Босни била принуђена да ратује против Турске. Грчка би остала неутрална, чекајући исход овог српско-турског рата, а придружила би се тек ако би исход био повољан. Мисија Милутина Гарашанина у Атини завршила се потпуним неуспехом.

Грчки краљ Ђорђе

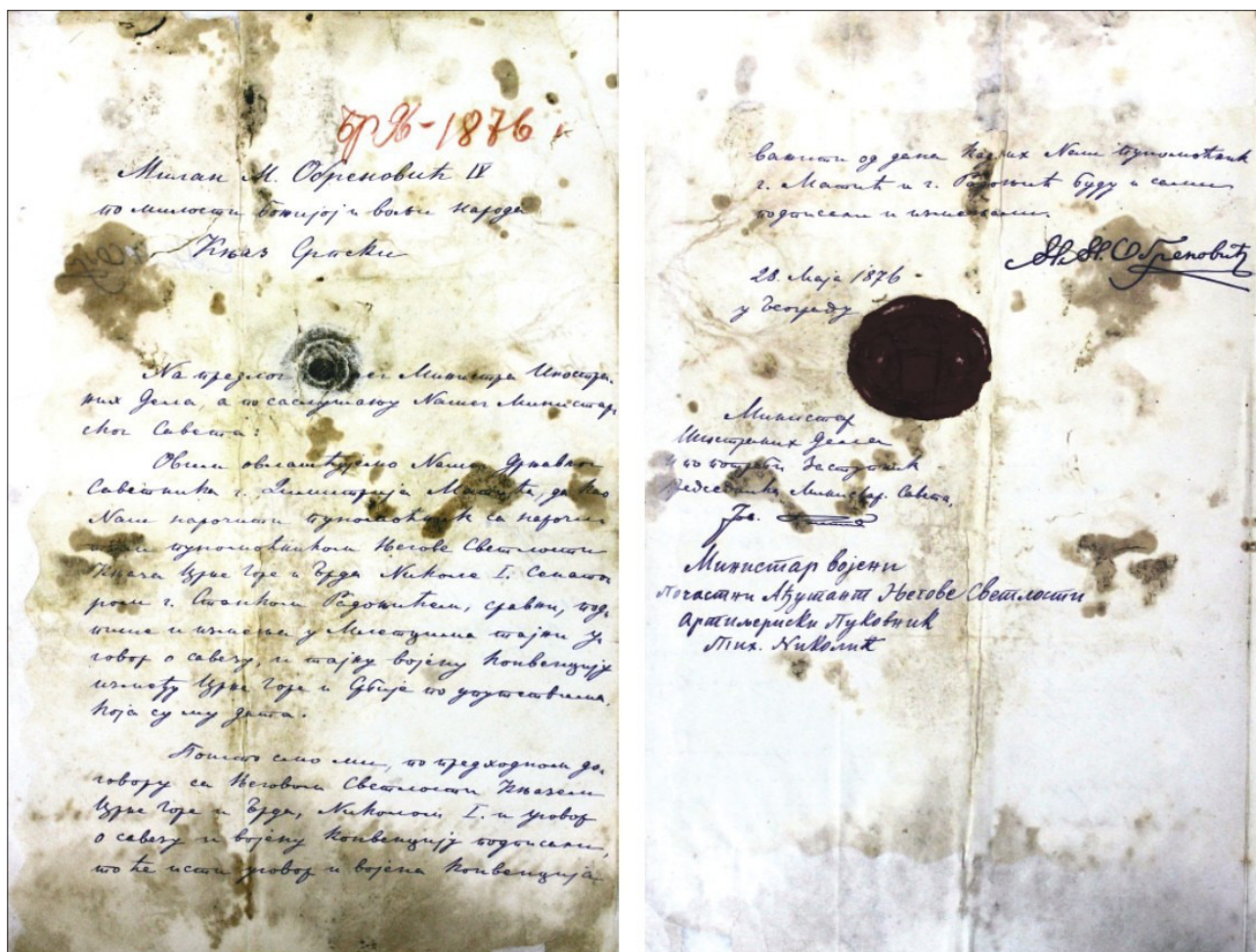

Милутин Гарашанин

Грчки краљ је у Бечу примио поздраве од српског кнеза, рекавши да је савез двеју земаља потребан и могућ, али у „згодније време”. На седници српске владе од 15. маја, када се говорило о савезима, могло се констатовати да не постоје изгледи нити за савез са Румунијом, а још мање са Грчком. Зато су несуспешне преговоре са Црном Гором проматрали другим очима, увиђајући да је интерес српског народа да постоји „бар формални савез” са том српском кнежевином. Гајили су неки трачак наде да суседне државе неће моћи да контролишу и зауставе устанак свог становништва када се прочује да Србија отпочиње рат за слободу против Османског царства. Та претпоставка министара је такође била неоснована.

Савезнички уговор са Црном Гором и војна конвенција

Србија до јуна 1876. није успела да приволи Румунију и Грчку на обнављање савезничких уговора са Србијом из времена кнеза Михаила Обреновића. Тим пре јој је био нужен савез са Црном Гором, са којом су кнез Милан и српска влада, у више наврата у јесен 1875. и пролеће 1876, настојали да дођу до споразума.

Тајни уговор о савезу између Србије и Црне Горе (1876), детаљ са потписницима

Утаначавањем тачака политичког и војног уговора, од 1. до 9. јуна 1876, две кнежевине су се сложиле око *Тајног уговора о савезу између Црне Горе и Србије и Војничке конвенције*.

После потписивања докумената у Београду, ратификација је извршена 15. јуна 1876. у Венецији. Русија није знала за потписивање уговора, нити је била упућена у садржину све до почетка рата. Најважније одредбе политичког уговора, предвиђале су да се до непосредног циља – ослобођење српског народа у европском делу Турске – може доћи сагласним радом Србије и Црне Горе на дипломатском и војном пољу. То је значило да ниједна страна није смела било шта предузимати без пристанка друге. У трећем члану уговора се изричито наглашава да ће се две кнежевине свом снагом и свим средствима одупрети подели европског дела Турске, по којој би ма који део територије где живе Срби припао неком страном суверену. Други важан део уговора односи се на новчану помоћ Србије Црној Гори у износу од 480.000 динара. У погледу Војне конвенције уговорена је деобна линија командовања, рекама Дримом и Лимом, до ушћа Пиве и Таре, па Дрином до херцеговачке границе, а даље до Коњица и Неретве. Србија је тиме и званично признала Црној Гори право на означени део Херцеговине, који је кнез Никола одраније захтевао негирајући важност уговора са Србијом из 1866. године, када је прихватио уједињење са Србијом. Циљ уговора са Црном Гором, како га је видео кнез Милан, био је да се заједничким снагама сломи Турска, а када се појави потреба на ма којој тачки, да један савезник помаже другом, онда престаје *ego ipso* (само по себи) опредељење о граници командовања. Током Алимпићевих преговора, било је речи о томе да кнез Никола пристаје да за операције у Новопазарском санџаку одвоји 2.880 војника, које би Србија издржавала. Та одредба није ушла у уговор, нити у Војну конвенцију.

Српски кнежеви

Изостанак савезништва са Румунијом и Грчком, уз оно једва постигнуто са Црном Гором (које је Србију обавезивало на уступке и финансијске жртве), условило је да главна преокупација у Београду постане одбровљење званичне руске политике према

српским ратним плановима. Није било занешења амбицијама о Великој Србији које се иначе приписију ратној политици Србије. Спољнополитички приоритети су одређени сходно скромним војничким снагама Србије, која није могла да издржи дугу борбу са вишеструко јачим непријатељем. Ипак, Србија је почела да кује дипломатско постоље за Босну тек пошто је загазила у рат. То ће се показати највећим недостатком у раду владе и кнеза који је владин план подржао. Ристић је полагао све наде у Русију, баш као и кнез, што говори да нису правилно проценили могући степен компромиса између ове силе и Аустроугарске, као две најзаинтересованије земље за Балкан.

Да су главни политички циљ свих војних припрема 1875. и 1876. биле Босна и Херцеговина, види се јасно из савезничког уговора са Црном Гором и прокламованих ратних циљева. Дакле, нападачки рат са ограниченим циљем. Обичним језиком речено, циљ није било уништење Османског царства, већ ослобађање и запоседање територија, поред Босне и Херцеговине, и оних познатих под именом Стара Србија. Следило би затим што брже укључивање у мировне преговоре како би се наведене територије и правно задобиле. Управо је тај захтев образложен у кнежевом последњем писму великом везиру од 22. јуна, а подупиран је константним и отвореним Ристићевим изјавама да је главни политички циљ владе да Porta уступи Србији на управу Босну и Херцеговину, уз накнаду пропорционалне годишње новчане накнаде, данка. Само тако би рат могао бити избегнут.

Изналажење начина за отпочињање ратних дејстава

Кнез Милан је до последњег момента избегавао да се изјашњава о томе да ли је донео дефинитивну одлуку да ступи у ратна дејства против врховног господара Србије, султана. На демарш по специјалном налогу Горчакова, у којем је стајала нескривена претња да ће Србија изгубити све симпатије Русије и да ће је потпуно напустити ако буде нарушила мир, Карцову су кнез и Ристић одговорили да ће се уздржати од напада „што је дуже могуће”. Уплашен да би српска војска могла заузети Босну, Андраши је тражио да се Porta што пре посвети умиривању побуњене Босне и Херцеговине. Porta је пак ширила вести да се са дванаест хиљада војника Србија спрема да преко Зворника упадне у Босну и продре до Сарајева. На то је одговорила регрутовањем четрдесет хиљада албанских башибозука 9. јуна. У том је Portи 10. јуна стигао одговор кнеза Милана на обавештење о смени на престолу у Цариграду. Кнез је отписао да је побуна са запада допрла до саме српске границе, да је његова земља месецима у гвозденом обручу и да је он морао да наоружа свој народ не би ли смирио велику узрујаност и спречио препаде, које на граници непрестано врше турске нерегуларне трупе, башибозуци, Черкези и Арнаути. Иначе, каже кнез у писму великом везиру, Србија није непријатељски расположена према Османском царству, јер своју снагу црпи из интегритета царства. Да је за хармонију и добре односе са Цариградом, кнез ће потврдити слањем специјалног изасланика Portи, о чему ће је известити српски дипломатски агент на Босфору. У прилог тврдњи, кнез је именовао изасланика пуковника Антонија Орешковића да са султановим пуковником Фаик-бејом извиде жалбе српског пограничног становништва и отклоне узроке сукоба. Све у свему, кнез је тврдио да су све

војне мере мотивисане искључиво одбрамбеним намерама. Исто питање о наоружању султан је поставио и у писму кнезу Црне Горе, и добио је сличне речи. Одговоре обојице владара Порта је прогласила неоснованим, а Аустроугарска ју је у томе подржала.

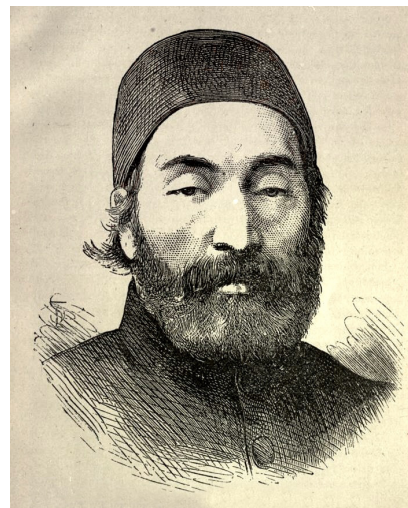
Предлог о специјалном изасланику кнеза Милана у Цариграду није прихваћен на Порти. Из британског посланства на Босфору стигла је порука да не вреди тражити административну управу над Босном јер кнежев изасланик неће бити саслушан. Амбасадор Хенри Елиот је у Цариграду све конце држао у својим рукама и нагонио је Порту на непопустљивост према Србији. Кнез Милан се 22. јуна обратио новим писмом великом везиру, изражавајући жаљење што се његов предлог о специјалном изасланику отура, када је то била прилика да се са Високом Портом уђе у размену „искрених и лојалних” објашњења, намењених успостављању трајног разумевања између царске владе и Србије. Упркос уверавањима Порте о мирољубивим намерама, запажа се велико кретање царских трупа у правцу српских граница и, тврди кнез, Србији се спрема сценарио као у Бугарској, где су харале и масакрирале становништво хорде башибозука, Черкеза, Арнаута, Курда. Веома опширно кнез Милан у писму везиру образлаже о насиљу муслиманских бегова над Србима, те злоупотребама управних органа у Босни и Херцеговини који држе становништво тих провинција у стању непрекидне узнемирености, док се Србији на све начине онемогућава комуникација са сабраћом која тамо живе. Трговина је скоро мртва због пљачки и убиства српских трговаца. Уз све то, Србија страда сваки пут све више када у провинцијама долази до честих устанака, тик уз њену границу, избеглице хрле у Кнежевину, српски стражари се убијају, а напади на границама са Османским царством постали су несносни, наглашава кнез у писму. То троши државна средства немилице, а све привредне активности паралише. Тако, за последњих десет месеци устанка у Босни и Херцеговини, Србија финансијски и морално трпи због претећег става Порте, осуђена је на велике жртве и издржавање војске на граници и скупе мере за одбрану. Кнез Милан исписује судбоносне редове на крају обраћања везиру:

„Није истина, Висости, да верујем да снаге којима Империја располаже нису довољне за постизање циља, али можемо ли живети у нади да се ова побуна неће поновити у блиској будућности? Можемо ли се надати да ће силом оружја бити уклоњени узроци који периодично оживљавају овакву ситуацију? Покушаји реформи не могу продрети у народ... и побуна константно потреса Босну и Херцеговину... Порта се исцрпљује репресивним мерама, док је Србија трагично осуђена да све то трпи.”

Тражећи начине и средства да Србија и Порта изађу из овог зачараног круга, кнез предлаже да се од сталних криза Царство заштити тиме што ће Кнежевина, која је саставни његов део, ставити своје снаге у службу заједничких интереса. Углавном се у науци изводио закључак да су наводи у кнежевом писму имали за циљ да изнађу правну основу за рат, како би Србија стекла статус зараћене стране, будући да као вазална држава није имала статус *ius belli gerendi*. Кнез и Ристић су, међутим, тражили од Русије да подржи њихов захтев пред Портом за управом над Босном и Херцеговином. Император Александар II је на маргини телеграма написао да нема ништа против тога, али да сумња да ће бити каквих резултата. Другим речима, сматрао је њихов захтев неостваривим.

Када је кнез послао писмо великом везиру, он је упутио министра иностраних дела Мехмеда Есада Сафет-пашу код Елиота по мишљење. Елиот је одговорио да је то „скоро објава рата” Турској и поручио је Порти да на кнежево писмо не треба да одговара. Тиме је фактички и отпочео рат између Србије и Турске.

Општем мишљењу у земљи да се рат не може избећи, упоркос притисцима великих сила, ставио се у мају 1876. године на чело сам кнез. Пренебрегао је то што су руски цар и сви званичници дематовали могућност уласка Русије у рат, пошто у њега Србија прва загази.

Мехмед Есад Сафет-паша

Када је генерал Черњајев поднео извештај кнезу, након обиласка утврђења и трупа дуж Мораве и Дунава у јуну 1876, и рекао му да је запањен „равнодушношћу народа према предстојећем рату” и одсуством ентузијазма код мобилисане народне војске, а кнез је одговорио: „О рату одлучује интелигенција, а народ се, нарочито сељаштво, никад не изјашњава у прилог рата.” Делимична мобилазација отпочета је још 27. маја. Кнез од тада одлуку о рату више није преиспитивао, чак ни у најтежим тренуцима на бојишту, када су многи посрнули и почели да траже кривце. Један италијански новинар, који је Милана посетио који дан пред рат, записао је да га је кнез љубазно примио и казао му да воли Италију и диви се настојањима њеног краља да у једну државу уједини све италијанске делове, те да италијански народ са Словенима спаја иста љубав према сопственој слободи и независности. При опроштају, кнез му је стегао руку и одобрио да као извештач прати српску војску, убеђен да читав свет треба да сазна за идеале за које се он и његов народ жртвују.

Устанак у Босни до почетка Првог српско-турског рата 1876. године

После неуспелог покушаја напада на Босанску Костајницу почетком 1876. године устанак у Босни је привремено утихнуо. Зимски услови нису погодовали већим борбеним дејствима, па је до марта владало релативно затишје. Ипак, мир није био потпун, долазило је до мањих окршаја између устаничких и турских одреда, најчешће поводом заплене стоке, хране и других залиха.

Турске јединице крстариле су пограничним подручјима и главним комуникацијама, док су устаници који су остали у унутрашњости Босне углавном држали планинске пределе. Са доласком пролећа и буђењем природе, устанички покрет је поново оживео дуж османско-аустроугарске границе. Већ средином марта 1876. устаничке чете су почеле активније дејство и у унутрашњости Босне.

На југу су Црни Потоци, захваљујући повољном географском положају, постали главно средиште устаничке активности. До пролећа је устанак захватио делове приједорског, новског, градишког и бањалучког краја. У другој половини марта започео је најснажнији талас побуне, који је почетком априла достигао врхунац и проширио се на околину Бихаћа,

Бањалуке и Травника. Значајан подстицај ширењу устанка пружала је спољна помоћ у виду чета које су организовали и слали устанички одбори.

Голуб Бабић је усмерио главни удар ка северу, према Унцу, важној и плодној долини. Борбе су отпочеле 29. марта 1876. године. Устаници су са стрмих падина отварали ватру на турске јединице. После дводневних окршаја, турске снаге су биле приморане на повлачење. Победа код Унца имала је велики значај. Устаници су заузели важне турске положаје, као и запленили значајне количине оружја и муниције, а побуна се брзо проширила на околне крајеве. Села око Петровца и Кључа су се дигла на оружје. Народни занос био је изразит, али је убрзо почео да слаби због хроничног недостатка оружја и муниције. Иако је мобилисан велики број људи, наоружање је било веома оскудно, упркос бројним обећањима.

У исто време устанак се ширио и према Ливну, Гламочу и Купресу. У граховском крају одред који је имао задатак да задржава турску војску покренуо је побуну у селу Пећ, одакле се она даље ширила. Устанак је захватио и северне делове Босне. Побуна је обухватила села између Босанске Крупе и Старог Мајдана, ослањајући се на планину Грмеч, чиме је прекинута веза између Бихаћа и Цазинске крајине. Турци су почели да пребацују војску из Новог Пазара и Херцеговине, а главнина снага упућена је ка Травнику и другим угроженим областима.

У другој половини априла 1876. устанак је прешао у такозвани четнички (герилски) облик ратовања. Устаници који нису пребегли у Аустроугарску повукли су се у шуме и формирали збегове, у којима је било много нејачи. Једни су се постепено враћали у своја села, док су други покушавали да пређу границу. Највећи број збегова налазио се на Грмечу.

Устаничке чете биле су распоређене у широком луку од Сеоца код Бихаћа до Пролога код Ливна. За веће акције више чета се удруживало у јачи одред, користећи неприступачне шуме за изненадне нападе. Напади су били кратки и жестоки, праћени паљењем објеката и запленом стоке, након чега су се устаници повлачили, да би се убрзо појавили на другом месту. Додатни подстрек устаницима у Босанској Крајини представљала је објава рата Србије Османском царству 30. јуна 1876. године. Почетком јула чете у Црним Потоцима и на Брезовачи знатно су појачале активност, а нова села у приједорском и дервентском крају, као и дуж реке Босне, приступила су устанку.

ПРВИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ

Пошто је усвојено мишљење већине у Ратном савету, у складу са главним смером акција, извршена је и концентрација војске. Према ратном плану, српска војска је подељена у четири дела:

- ✓ Моравска под командом генерала Михаила Черњајева – 68.000 бораца;
- ✓ Тимочка под командом пуковника Милојка Лешјанина – 25.000 бораца;
- ✓ Дринска под командом генерала Ранка Алимпића – 20.000 бораца;
- ✓ Ибарска под командом генерала Фрање Заха – 11.500 бораца.

Милојко Лешјанин (1830–1896), рођен је у селу Лешје код Параћина. Основну школу је завршио у Параћину и Ћуприји, а гимназију у Београду. Када је ступио у војску, уписао је новоосновану Артиљеријску школу у Београду (претечу данашње Војне академије). После школовања усавршавао се у Пруској. Био је професор и управник Војне академије. У рату 1876. године био је командант Тимочке војске. Највише се прославио 1878. године, када је као командант српске војске ослободио град Ниш од Турака. Након тога учествовао је у операцијама према Косову. У српско-бугарском рату 1885. командовао је Тимочком војском, заузео Кулу и опсео Видин, али град није освојен због брзог окончања рата. Пензионисан је 1888. године, након чега је обављао дужност канцелара краљевих ордена. Преминуо је у Београду.

Само је Моравска војска имала задатак да наступа офанзивно у правцу Ниша. Источна војска, стационирана у Неготину, Зајечару и Књажевцу имала је задатак да брани источну границу. Западна војска на Дрини требало је да брани западну границу и да *евентуално* упадне у Босну, али тек ако би прилике на главном ратишту допустиле офанзиву на западу. Други њен део, Јаворска војска, такође је имала да служи за одбрану, а да у правцу Сјенице наступа само у случају потребе.

Основни циљ операционог плана је био да најбројнија Моравска војска изврши главни удар ка Нишу, где се очекивало да ће Турска упутити појачање из Видина и из Новопазарског санџака. Источна Тимочка и западна Дринска војска су имале да са бокова помогну Моравској армији да се на једном месту, у центруму, поразе турске снаге. Тај план, за који војни стручњаци тврде да је био добар, никада није реализован. Следећи Черњајевљеве савете, кнез Милан је прихватио неосноване наде да ће Русија притећи у помоћ војском и да треба деловати на оној страни накојој су спајање и ратна дејства двеју војски била најреалнија.

У рат против Османског царства кнез Милан је ушао свесно, упркос очигледној финансијској, војној, али и дипломатској и политичкој неприпремљености Србије. „Када сам увидео да морам да бирам између револуције у земљи – коју би изазвао део политичара – и борбе са Турцима донео сам одлуку да је рат бољи избор, много часнији и достојнији мене”, писао је кнез, схватајући да је рат био у неку руку и његова потреба, јер ће тако доказати да не жели да осрамоти свој народ. Србија је имала укупно 124.500 војника, углавном

Концентрација српске и турске војске 18. јуна 1876.

народне милиције. Турска је у почетку рата мобилисала дупло више људства и имала је професионалну војску, а не народну милицију као Срби. Свака милицијска војска снагу црпи из моралног извора, из свесног односа према рату и његовом значају за нацију и државу. А такав дух у српској народној милицији био је потпуно неизграђен. Ту је узрок доцнијим дезертирањима, самоповређивањима и одступању из борбе без команде. Војска противника је била професионална, имала је модерно наоружање.

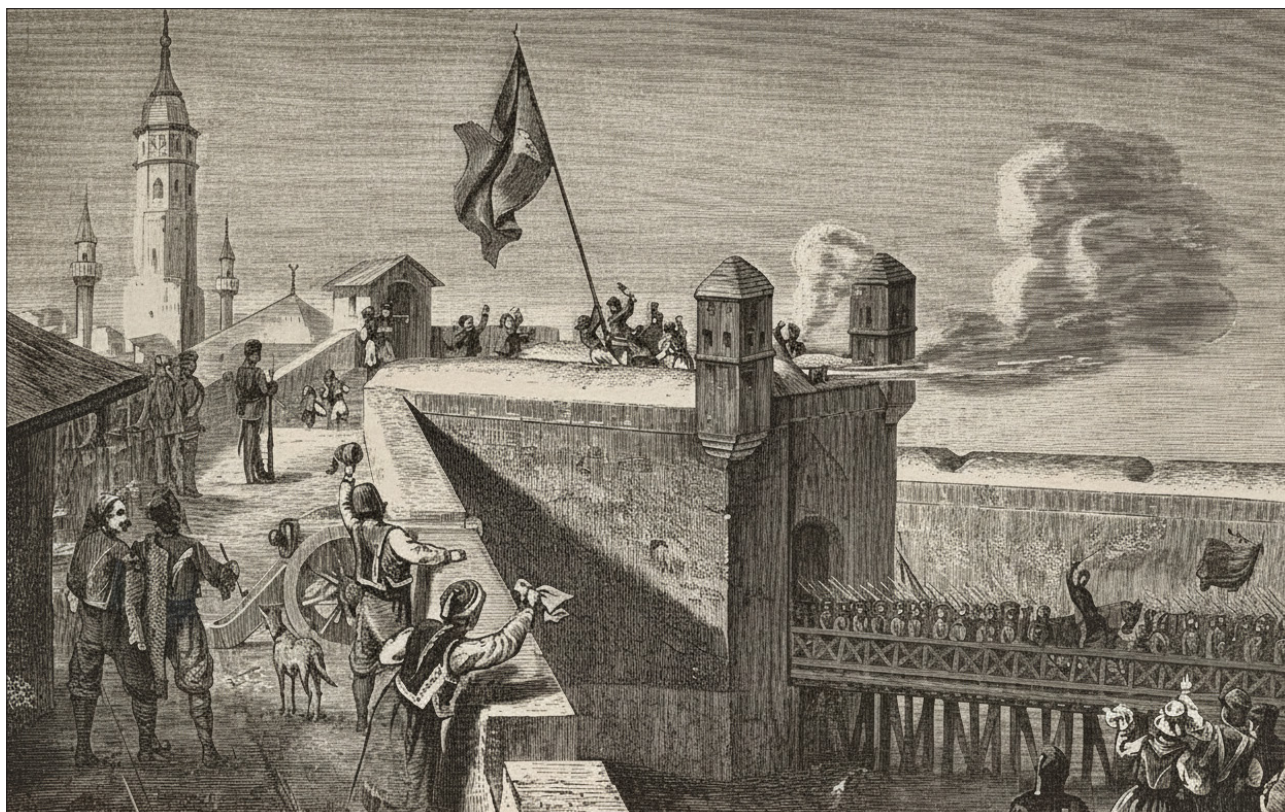

Смотра народне војске

Стајаћа војска пред рат је бројала само пет хиљада људи! Мобилисано је 155.000 људи, на фронт је послато 124.000, од тога 93.000 бораца. Што се наоружања тиче, било је скромно, око 65.000 острагуша Пибоди и Грин система, првих две трећине, а гриноваче једна трећина. Било је још толико спреда пунећих пушака (спредња-ча), углавном руских и венсанки. Од свих, најлошијег квалитета су биле гриноваче. Сва домаћа војна индустрија – Војна фабрика у Крагујевцу и Арсенал у Доњем граду Београда – радила је пуним капацитетом, једва подмирујући потребе на ратишту. До краја лета 1876, у јеку борби на моравском војишту, више није било материјала за ливење, нити барута, јер преко Румуније транспорти нису пропуштани, исто као ни преко територије Аустроугарске.

У српској војсци је било руских добровољаца – 2.718, од тога 718 официра, у којима се оскудевало (Србија је имала свега 317 официра). Што се тиче ангажовања војника и официра из аустроугарске армије, она су била спорадична. На самом почетку рата, по британским изворима заснованим на аустроугарским подацима, у добровољце је отишло око четири хиљаде Срба из Монархије и свега сто педесет официра. Због спречавања аустроугарских власти да добровољци одлазе у Србију, број нових добровољаца је слабо растао.

Скоро сви српски официри су били без ратног искуства. Србија дужи од пола века није ратовала а њено слободно и доминантно сељачко становништво, привикло се на земљорадњу и сточарство. Српска војска је била у процесу настанка, почев од оснивања Артиљеријске школе 1850, преко реформи и законодавства кнеза Михаила 1861. и наоружавања (1862 - 1868). За слабе финансије Кнежевине Србије издвајања за војску су представљала напрезање и жртве целокупног становништва. Кнез Михаило је и свој лични новац поклањао држави, како би се реализовале скупе војне набавке. Суочен са овим проблемима, кнез Милан Обреновић је био приморан да унапређењима пред рат удвостручи број официра, иако нису имали одговарајућу спрему (школу и обуку) за официрски позив.

Скидање турске заставе са београдске тврђаве и полазак српских трупа у рат 1876.

Кнежева ратна прокламација

Ратна прокламација је написана у Београду и кнез ју је понео са собом када је 29. јуна, у четири сата изјутра, кренуо са Саве за Делиград. Топови са градских бедема огласили су тренутак када је кнез, у пратњи кнегиње, њених сестара, чланова владе и бројних чиновника, пошао из двора на Саву. Коњи су се на путу од двора до реке преплашили и узнемирили, па улетели у оближњу кућу и полупали прозоре. Кнез је брзо искочио из кола и изнео кнегињу, те су продужили пешице. То се узимало за лош предзнак, коме кнез није придао значај. Успут је свратио у Саборну цркву по благослов, али у њој није било

митрополита Михаила Јовановића, који је раније отишао да се побрине за морал у војсци и да је ободри на велико народно дело.

Кнез Милан полази у рат 1876.

код капије окићене венцима да поздрави кнеза и врховног команданта. У генералској униформи, Милан је хитро искочио из својих кола и гласно поздравио присутне речима: „Помози вам бог, браћо”. Одговор је био још гласнији: „Бог Вас помогао, Ваша Светлост!” Уследило је руковање са Черњајевим и поздрав страже. Упустивши се у разговор о свим кључним питањима, кнез је показао одлично познавање распоређених дужности и функција. Потом се са целом свитом упутио у војни логор на источној падини Рујевице.

Упрегнути коњи возили су младог кнеза на војни дефиле и објаву Ратне прокламације војсци главном улицом Алексинца, препуном радозналост свата. Тамо су чекале трупе, којима је још 28. јуна дивизијски командант пуковник Љубомир Узун-Мирковић одржао снажан мотивациони говор, опомињући их на ревносно поштовање наредби јер се боре под заставом славних Обреновића, којима је девиза „за књаза, веру и слободу народа нашег”. Бодрио их је да осветлају образ у име својих славних дедова, који су се храбро борили да би они имали слободну земљу, којом сада ходају. Позвао их је на другарство, помоћ и јединство, јер је су правда и Бог на њиховој страни. Након молитве, митрополит Михаил се обратио војсци беседом. Позвао се на речи пророка Мојсија; „Ви исходите днес на рат ко врагом вашим”, опоменуо је војску на славне претке – Милоша Обилића, Марка Краљевића, Хајдук Вељка Петровића, Стевана Синђелића, Милоша Обреновића. Онда је светом водицом пошкропио кнеза и присутне. Кнез се окренуо ка војсци и снажним гласом загрмео чувену реченицу кнеза Милоша,

Тридесетог јуна 1876. године Алексинач је освануо у „најсвечанијем руву”, дочекујући са цвећем врховног команданта војске кнеза Милана из Делиграда. Пријем је организован у кући Ристе Прендића. Кнез је приспео око десет изјутра, а дочекала га је упарађена војска са генералом Черњајевим, коме су поверене „централне” дивизије. У исти глас, сва звона алексиначке цркве громко су најавила кнежев улазак у варош. Упарађена стража, на челу са Черњајевим, који је издавао последње инструкције, постројила се

Кућа Ристе Прендића у Алексинцу
у којој је боравио кнез Милан

приликом подизања Другог српског устанка: „Ево мене и ето вам рата с Турцима!” Начелник Главног генералштаба Љубомир Ивановић прочитао је ратну прокламацију тако ефектно, да су се на све стране разлегли усклици: „Ура” и „Живео књаз”, а шајкаче су полетеле увис.

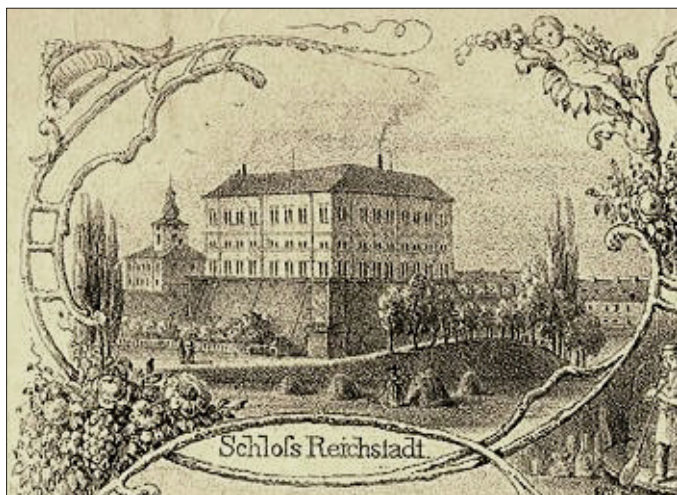
Одмах након читања Прокламације о објави рата, у земљи је проглашено ратно стање. Војска је, после једног ноћења, 2. јула 1876. дошла надомак карауле Суповац, на самој граници. Сунце је полако залазило, а нишко поље и град на Нишави посматрали су са брежуљака као на длану. На падини Горице белели су се турски шатори и добро утврђени градски висови Виник и Вртешко брдо. Планирано је да 2. јула у зору отпочну операције у свим правцима

Генерал Михаил Григоријевич Черњајев са штабом

и према тој наредби извршено је распоређивање војске. Дан раније стигла је вест да из Софије иде појачање Турцима у Нишу, те да ће његов део, око пет хиљада, бити на коначишту у Пироту. Проценивши да не би било паметно дозволити Турцима да остваре тај план, генерал Черњајев, који је командовао Моравском војском, променио је 1. јула у један сат почетни план, поделивши Моравску војску у колоне, те је одвео значајан део трупа на Бабину главу да пресретне Турке и да им онемогући да стигну до Ниша. Падала је тих дана јака киша, која је успоравала кретање српске војске. Ипак, утврђење Бабина глава, са невеликом турском посадом, одмах је заузето. Та ненадана и непланирана акција руског генерала, која није имала даљи логични след радњи, помела је главни план и разбила јединство војске која је добила задатак да удари у центар противничких снага, на Ниш.

Недељу дана по отпочињању Првог српско-турског рата, 8. јула 1876 дошло је до сусрета царева аустријског и руског и њихових канцелара у Рајхштату (Чешка) где је постигнут тзв. Рајхштатски споразум. Као последица вишегодишњег одмеравања снага између две силе, Русија је тражила своје аспирације у делу западног Балкана за аустроугарску неутралност у случају руско-турског рата и за повратак дела Бесарабије, која јој је одузета након Кримског рата 1856. године. На то је била приморана чињеницом да, у случају неизбежне војне интервенције, мора да заштити сопствене интересе и на тај начин онемогући да се тежиште аустроугарске политике премести на Исток. Русија је привремено обавезала Беч да се не меша у рат који ће Србија и Црна Гора водити против Турске, наравно под условом да Србија одустане од Босне, и да се две српске кнежевине задовоље мањим територијалним добицима, који нису прецизирани – Црна Гора изласком на море и проширењима у Херцеговини, док су за Србију предвиђени делови Босне и Старе Србије. Најважније око чега су се две силе сложиле јесте да неће помоћи у стварању једне велике словенске

Рајхштатски замак

државе, у случају да победе кнежевине, али исто тако у случају победе Турске задржани би били односи од пре рата. Иако се накнадне редакције вођених преговора разликују у овом питању, јединствено им је да су се обе стране сложиле да Аустроугарска због контроле својих поседа у Далмацији, те залеђа према Турској, треба да добије Босанску Крајину и стратешке тачке у Херцеговини. Босна је постала недостижна за српске ратне планове, што је јасно саопштено српској влади и у Бечу, и у Петрограду.

Проглашење уједињења Босне са Србијом

Објава рата Србије и Црне Горе Османском царству изазвала је снажан одјек међу Србима у Босни и Херцеговини. Устаници су у том догађају видели дуго очекивани знак да помоћ из српских кнежевина коначно стиже. И сам ратни проглас кнеза Милана јасно је указивао да је тешко стање у Босни један од главних разлога за улазак Србије у рат.

Још пре него што су борбе званично започеле, устаничке вође у Босни и Херцеговини пожуриле су да прогласе уједињење са Србијом и Црном Гором. Намера влада у Београду и на Цетињу била је да се тим чином додатно охрабри народ у устаничким областима и подстакне масовније дизање оружја. Проглашењем уједињења устаничке чете престајале су да буду само побуњени народ — оне су формално постајале део српске или црногорске војске и деловале су заједно с њима или под њиховим војним заповедништвом.

У Херцеговини су устаници за свог владара прогласили кнеза Николу и до 1878. године водили борбу раме уз раме са црногорском војском. У Босни је кључну улогу у припреми уједињења имао одбор из Нове Градишке, који је саставио и раширио прогласе о присаједињењу Србији и о полагању заклетве верности кнезу Милану.

Ипак, међу устаничким вођама није постојало потпуно јединство. Поједини су сматрали да је проглашење уједињења преурањено. По њиховом мишљењу, устаници је најпре требало да се изборе за самосталност или лабави савез, а не за потпуно припајање. Страхovali су да би народ могао доћи у неповољан положај, што су изражавали и народном пословицом о „кумовској заштити” која често има своју цену.

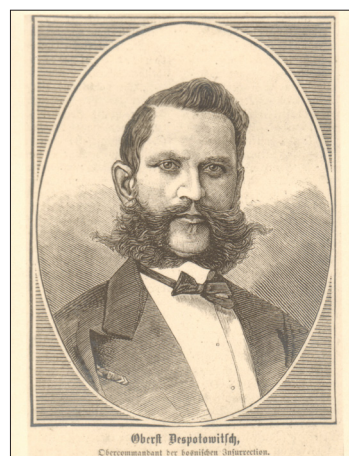
Упркос тим резервама, присталице уједињења чиниле су убедљиву већину. Први велики јавни проглас у Босни објављен је 2. јула 1876. године. Потписали су га војвода Голуб Бабић и бројни други устанички прваци. У њему је позвано на коначни обрачун с турском влашћу, а Босна је проглашена делом српске земље, са кнезом Миланом као законитим владаром.

Где год су прилике дозвољавале, проглашење уједињења обављано је свечано, док је у несигурнијим областима читано тајно – по селима и у избегличким логорима. У Црним Потоцима, након вести о објави рата Турској, народ и устаничке чете јавно су положили заклетву верности српском кнезу.

Истовремено, устанички одбор из Нове Градишке обавестио је српску владу о проглашењу уједињења и затражио слање искусног војног старешине ради боље организације устанка. Београд је, након уласка у рат, одлучио да управу над босанским устанком преузму српске војне власти, посматрајући босанско ратиште као природни наставак српске војне линије.

За главног војног заповедника босанских устаника постављен је пуковник Милета Деспотовић, искусан официр који је посебно за ту сврху враћен у активну службу. Њему су дата широка овлашћења – војна, управна и финансијска, како би устаничке чете објединио у јединствену и делотворнију снагу. Ипак, спровођење овог плана наишло је на бројне тешкоће. Локалне везе устаника с родним крајевима и породицама у избеглиштву, отпор према строгој војној дисциплини, као и недостатак материјалних средстава, успоравали су потпуну централизацију. Упркос томе, долазак Деспотовића у Црне Потоке дао је том месту посебан значај као главном војном средишту Босанског устанка и представљао важан корак ка јачању устаничке организације.

Милета Деспотовић (1822–1890) рођен је у селу Ратковићи у Левчу. Каријеру је започео као писар београдског суда. Учествовао је као добровољац у Српском народном покрету 1848–1849. Вратио се у Србију као капетан, а 1850. отишао је у Русију, где је служио у царској гарди и учествовао у Кримском рату, напредујући до пуковника, пензионисаног 1872. У пролеће 1876. вратио се у Србију и укључио у Први српско-турски рат, али је због неслагања с командом брзо удаљен. Уз писмо српске владе, стигао је у Босанску Крајину у јулу 1876. с циљем да централизује устаничку војну и административну власт и успостави јаку базу за ослобођење. Постао је главни командант устаничке војске и образовао је чврсту војну организацију са строгом дисциплином, укључујући и ратни суд који је изрицао казне, па и смртне, како би одржао ред. Због свог аутократског понашања изгубио наклоност многих устаника. Устанак је слабио, а 1877. његове снаге су поражене у Црним Потоцима. Побегло је и био интерниран у Аустрији, а потом се вратио у Русију. Последње године живота провео је у Србији, где је и умро 1890.

Проглашење уједињења Босне са Србијом изазвало је највећу забринутост међу великим силама. Иако се у европској јавности овај чин могао тумачити као израз воље дела становништва, за Андрашија и аустроугарску политику он је био крајње непожељан. Беч је покренуо широку противакцију са циљем да умањи утицај српских прогласа. Аустроугарска се ослањала на муслиманско и католичко становништво, настојећи да их наведе на јавно противљење уједињењу са Србијом.

Аустроугарски конзули у Сарајеву, Мостару и другим местима настојали су да сакупе што више изјава против присаједињења Босне Србији, које су затим представљане као доказ да у Босни постоји снажно расположење у корист Двојне монархије. Ипак, ове вештачки изазване акције нису поколебале већину Срба у Босни и Херцеговини, који су остали доследни идеји уједињења са Србијом и Црном Гором. Снага њихове националне свести огледала се у бројним жртвама, спаљеним селима и јасно исказаној вери у коначно ослобођење.

Српска влада није придавала већи значај протестима босанских католика, сматрајући их последицом аустроугарског притиска. Упркос напорима Андрашија да ослаби српски утицај у Босни и Херцеговини, постало је очигледно да воља већине народа у тим крајевима иде у другом правцу, ка ослобођењу и уједињењу.

Офанзива и дефанзива

Са суповачког виса, 2. јула ујутру, огласио се први српски топ, циљајући на турску караулу. Алексиначка бригада првог позива прешла је границу и кренула пут Мрамора. Турски стражари дали су се у бег низ Јужну Мораву. Пут је за српску артиљерију био отворен. Кнез је ујутру добио први телеграфски извештај да је топовска канонада отпочела тачно у четири, зором. За кратко време, две трећине јужноморавске дивизије прешло је границу, скупа са дивизијским штабом. Из првог српског села на турској територији у које је ушла српска војска, Сечанице, уплашени сељаци су се разбежали. Војска је очекивала да ће бити дочекана са песмом и одушевљењем. Разочарање је било обострано. Силовити учинак српске артиљерије поправио је прве утиске и оснажио морал у редовима војске. Заузети су висови Тополнице и преостало је још неколико сати да се издржи на бојном пољу.

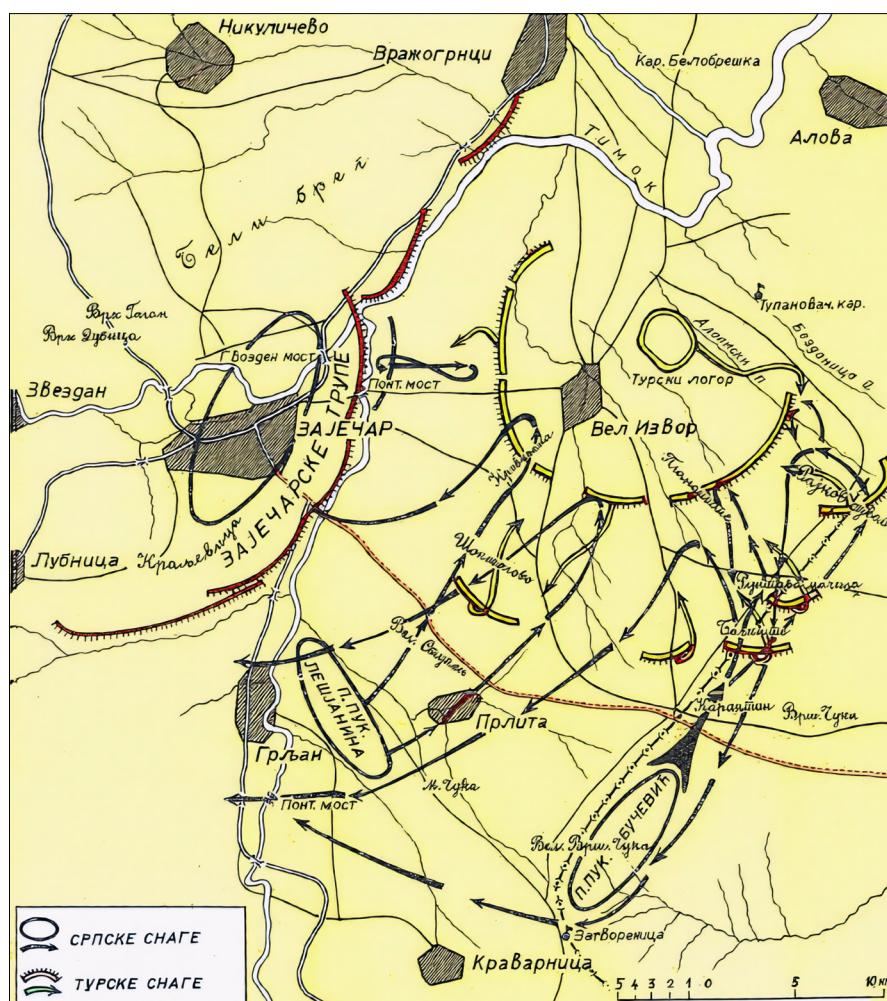
Српска артиљерија

Ипак, војничко неискуство је узело данка. „Сељак неће да се бије, па му ти навуци какву хоћеш униформу”, жадао се један рањени мајор, који је морао да иступи из борбе због две ране а да није имао искусног официра коме би предао команду над бригадом. Избор је пао на потпоручника, који тек што је изашао из војне школе. После неколико сати борбе, српска војска је почела да се распада, ћупријска бригада се повлачила у хаосу, те се и артиљерија морала повући. Ватрено крштење српске народне војске претрпело је снажан ударац. Иако су сву кривицу официри свалили на народну војску и њену страшљивост, видимо да је било одговорности и на командној страни. По информацијама које је добио министар војни, официри су се у логорима одвајали од војника, а са њима су долазили у

додир тек издајући наредбе уочи бојева. Министар је наредио да официри морају бити у сталној комуникацији са својом војском, не смеју да на њу гледају са висине, већ као на равноправне ратне другове. Додуше, било је и таквог држања народне војске које се нема чиме оправдати. Саморађавања су била масовна појава, колоне војника међусобно нису држале свезу да би помогли једни другима, већ су се скривали по заклонима и шумарцима, пуцали насумице, не нишанећи. На први пуцањ противника, бојни поредак се распадао.

Ранко Алимпић је 3. јула у пет ујутру прешао са војском Дрину и ушао у жестоки окршај код Бјељине, сатеравши противника у тврђаву. Народ у Босни је са одушевљењем поздравио српску војску. То је подигло морал, али далекосежних последица није било будући да војска није наставила са продирањем. Фрања Зах није успео да на Јавору заузме добро утврђене турске положаје, иако се војска 6. јула храбро борила преко пет сати. Обострани губици били су значајни.

Успех четвородневних борби српске војске није био у складу са очекивањима. Упркос томе, било је наде да се стање може поправити. Измене Черњајева у операционом плану у првим данима рата унеле су пометњу. Он је главну Моравску војску разбио у три мање колоне, распоредивши их у разним правцима. Међусобно нису биле у контакту и у случају потребе нису једна другој могле притећи у помоћ. Сасвим супротно плану, Јаворској војсци је наређено да одмах наступи у правцу Сјенице, али Захова војска није успела да

Битка код Великог Извора

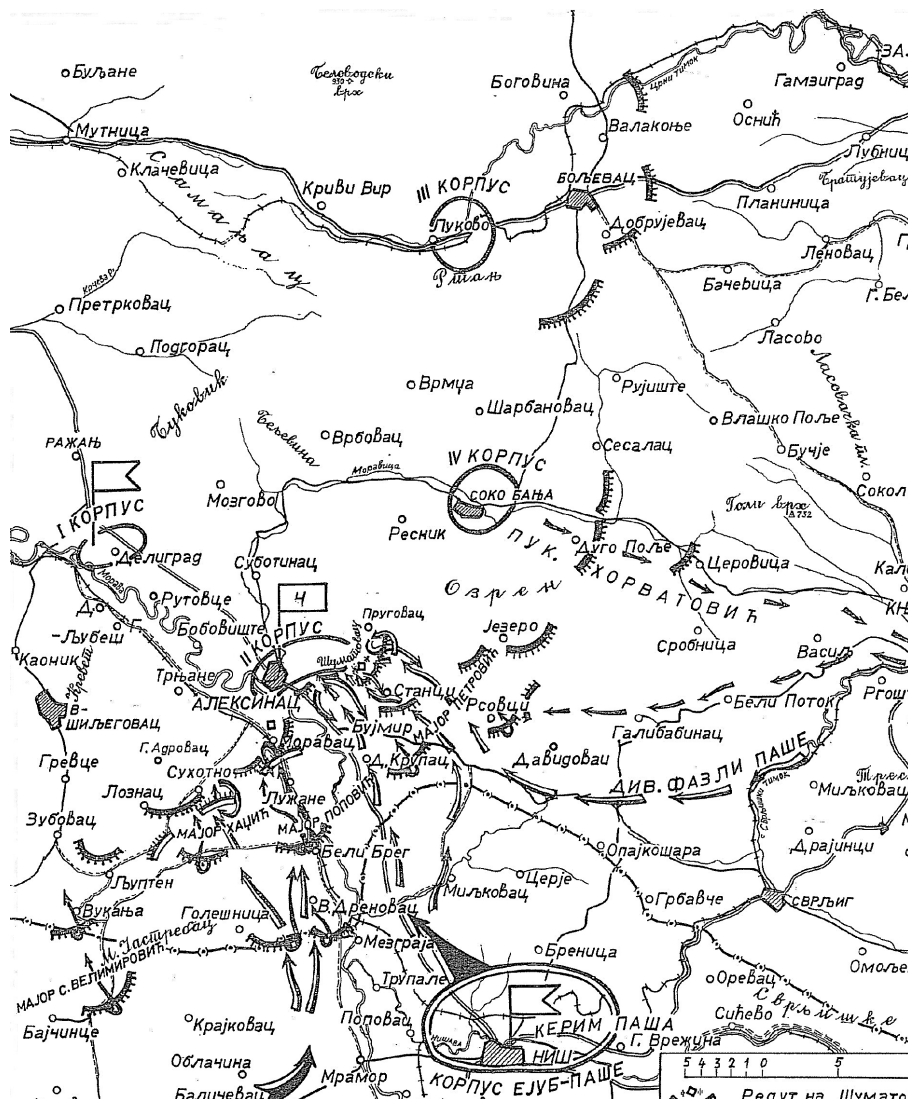
заузме турско утврђење Калипоље. Промена положаја и одступања од плана збунили су команданте. Изгубивши четири дана у нејасним наредбама и оклевањима, Черњајев се и сам помео и затражио је 6. јула саветовање са кнезом. Тога дана су кнез и Врховна команда издали наредбу да се поново покуша заузимање Ниша, али та наредба никада није извршена. Саветовање у Алексинцу, у Врховној команди, обављено је тек између 9. и 10. јула. За то време противник је већ проучио све положаје српске војске на Тимоку и испланирао да нападом пресече везу између Тимочке и Моравске војске. Продори преко границе са истока биле су непрекидни, тако да је било немогуће усредсредити снаге и команду ка Нишу.

Официри и добровољци у штабу генерала Михаила Григоријевича Черњајева на Делиграду

На саветовањима са кнезом 9. и 10. јула решено је да се тежиште операција пребаци на Тимок и да се тамо постигне одлучујући успех. То је учињено у тренутку када је српска страна још увек имала надмоћ на главном моравском ратишту. Уместо да се, по ратном плану, изврши одлучна офанзива на Ниш, војска је на главном делу фронта ослабљена и усмерена на исток, ка селу Велики Извор. Несинхронизоване наредбе команданта Моравске војске довеле су до тога да су од самог почетка офанзивног рата у правцу југоистока извршена таква одступања и измене, да је непријатељ имао времена да ојача видинску војску и да тимочко ратиште претвори у нерешив проблем током Првог српско-турског рата. Катастрофалан пораз на Великом Извору од 12. до 18. јула, повлачење с Бабине главе 15. јула, турско заузимање Књажевца после жестоких шестодневних борби, 5. августа, те одлазак српске војске из Зајечара истог дана, оставили су неизбрисиве последице на даља дејства. Турска војска се тек крајем августа повукла из ових градова, остављајући за собом пустош, а српска војска је фактички после петнаест дана ратовања прешла у дефанзиву.

Јован Ристић је 30. јула стигао код кнеза у Главни стан на Делиграду ради договора о даљим потезима. Још увек је имао наде да народна војска, иако је слабо способна за офанзивно деловање, уме добро да се брани у шанчевима, те да ће одбити турску навалу. Тврдио је да дух у војсци није опао. Ристић је понео са собом одлуку владе, у којој се, као

Битка на Шуматовцу

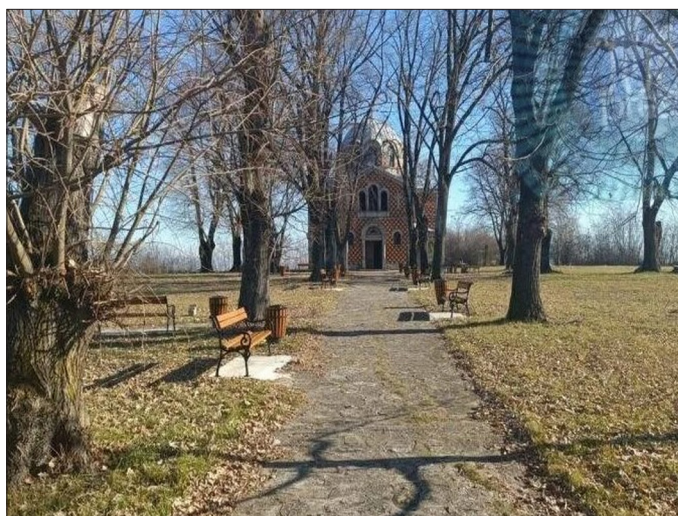
и на почетку рата, тврдило да војска треба да одржи дефанзиву на истоку, а да на западу пређе у офанзиву. Предлагано је да се митрополит Михаило пошаље у Русију са кнежевим писмом и да се од руске владе затраже пријатељство и помоћ у официрима и зајму. Офанзиву у Босни кнез није прихватио, али је одустао од захтева за посредовањем великих сила ради склапања примирја које му је саветовао Черњајев. Решено је да се са ратовањем настави и да се тражи помоћ Русије. Черњајев је почео да бодри кнеза да ништа није изгубљено и да се победа још може издејствовати. Ободрио га је и нагли прилив руских официра, који су од средине августа почели да пристижу у све већем броју, јер је царским одобрењем дозвољено добровољцима да иду у Србију.

Турска је 19. августа 1876. отпочела напад на алексиначке положаје, а сутрадан је напад проширила на целој линији, и са десне и са леве обале Мораве. Турске трупе су убрзо одбијене на Шуматовцу (23. август 1876). Битке на Морави су настављене све до 28. августа, али су српски одбрамбени положаји остали очувани. Када су главне борбе са Тимока пренете на обе обале Мораве, кнез Никола је 18. августа понудио да делује у правцу Сјенице. Српска војска је тада већ била немоћна и прикована за Алексинац и Делиград. Неуспеси на моравском војишту ипак нису дали прилике да се размишља у правцу заједничког ратовања Срба за Босну и Херцеговину.

Већ 1. септембра Турска је отпочела нови напад на Горњи Адровац. Ту је савладала српску војску, попаливши сва села до Јастрепца. Турски војници су 4. септембра похрлили да пређу леву обалу Мораве, јер им је циљ био да прекину везу између Алексинца и Делиграда. Развиле су се тешке борбе од Алексинца до Шиљевоца, а нарочито на Бобовишту, где се 11. септембра одсудна битка водила пуних дванаест сати, од јутра до мрака. У пресудном моменту, када је требало зауставити Турке да не продру у Србију моравском долином, заблистали су својом храброшћу руски официри. Бугарски добровољци су први пут деловали као организована јединица у одреду капетана Рача Николова. Одбрана је претрпела велике губитке код Адровца, када је погинуо и руски добровољац, пуковник Николај Николајевич Рајевски. Губитака је било и на Бобовишту (11. септембар) и на Кревету (28–30. септембар). Током целог септембра вођене су крваве борбе са Турцима, у којима су обе стране претрпеле велике губитке. Посебно се истичу два велика боја вођена 28. и 30. септембра на Кревету, када је српска војска показала велику срчаност у нападу, потисла Турке и остварила стратегијске добитке. Губици су, међутим, били велики – хиљаду и по мртвих и рањених у два дана.

Адровац и гроф Вронски

Одлучујућа битка за Адровац била је трагична и кобна за пуковника Рајевског. Турска војска је започела офензиву 1. септембра, са узастопним јуришима који су трајали од раних јутарњих сати до позне вечери. Целог предподнева, турске тешке артиљеријске јединице су непрестано нападале српске положаје. Пуковник Рајевски је остао непоколебљив на првој линији борбе, лично командујући тим крилом фронта кроз целог дана. Генерал Черњајев је на почетку битке водио штаб на Прџиловачки вис, одакле је пажљиво пратио ток борби. У раним поподневним часовима упутио је пуковника Рајевског са посебним одредом као појачање у Горњи Адровац. Око четири сата после подне, враћајући се храброј одлуци да остане на позицији, Рајевског је непријатељски куршум погодио у главу. Пао је мртав без могућности да изговори последње речи. Нешто касније, генералу Черњајеву стигла је потврда да је пуковник Рајевски „овог часа погинуо од непријатељског пушчаног зрна”. Само шеснаест дана била је дужина његовог боравка у Србији, што је биће довољно да се трајно упише у српску историју. По његовој жељи, његово срце сахрањено је у порти манастира Св. Роман у близини Алексинца, а тело је пренето у Београд. Опелу у Саборној цркви присуствовао је лично краљ Милан. Овај херој је послужио великом књижевнику Лаву Толстоју да створи главни лик грофа Вронског у знаменитом делу светске књижевности, под називом Ана Карењина. На месту погибије у Горњем Адровцу подигнута је Црква Свете Тројице, позната народу као шарена или руска црква. Трошкове градње сносила је грофица Марија, жена пуковниковог млађег брата Михаила. Владика нишки Никанор Ружичић осветио је храм 2. септембра 1903. године. Од главног пута до улаза у цркву, посађен је дугачак ред липа. По легенди, липе су донете из села Разумовске у Украјини, са некадашњег имања грофова Рајевских.

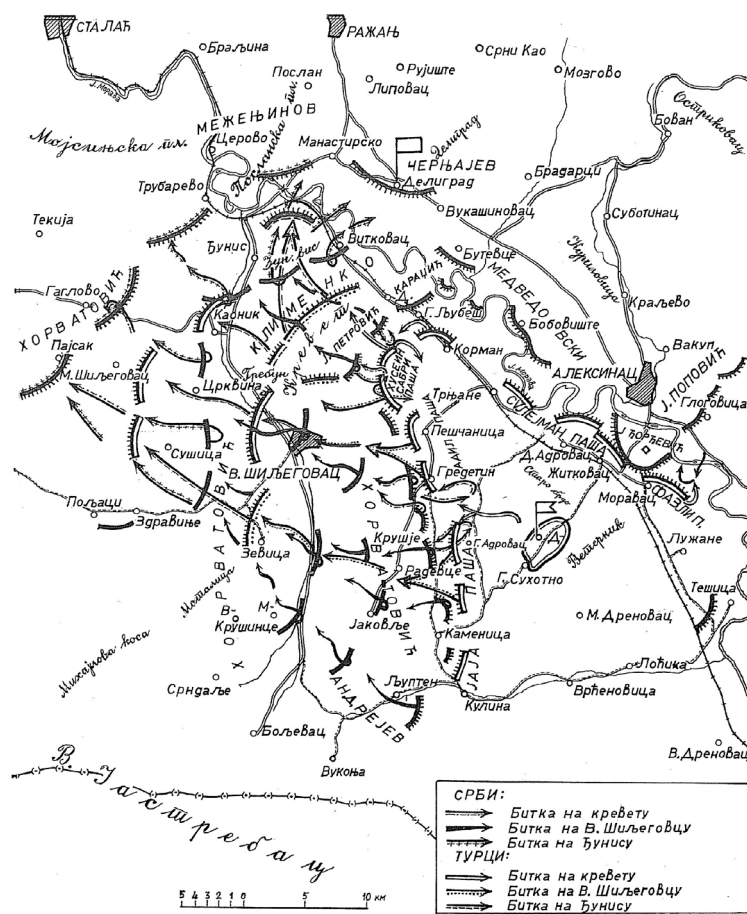
Црква у Горњем Адровцу

Споменик Николају
Николајевичу Рајевском

Примирје и мир

После пораза на Ђунису (23. октобар), турској војсци је отворен пут у срце Србије. У ноћи 30. октобра, кнез је у пратњи Черњајева најпре стигао у Ражањ. Дочекао га је фронт од два батаљона руских добровољаца, јер су се остали већ повукли ка Ђуприји и Параћину. Затим је лично прегледао положаје на Делиграду 1. новембра, након Ђуниске битке. Кнез је захвалио војсци на јуначком држању и охрабрио ју је за даљу борбу. На свим позицијама војска је свог врховног команданта одушевљено дочекала и поздрављала. Кнез је видео да спаса нема пошто се Крушевац, Алексинац и Делиград нису могли истовремено бранити. Черњајев је у ноћи између 29. и 30. октобра, уочи кнежевог доласка, одлучио да се брани на линији Делиград–Крушевац. Команданту Алексинца је издао заповест да се повуче из града и да брани Бањску клисуру, а два батаљона је послао у манастир Свети Роман, да затвори сталашки теснац за даље продирање Турака. У време када је кнез био на Делиграду и Ражњу, Черњајев је повукао неколико необичних потеза, штетних по ствар за коју се до тада тако срчано борио. Прво, наредио је да сви руски официри добровољци, до једног, напусте трупе које су још увек водиле борбу; наредио је да се Алексинац напусти без борбе, а сам је, изненада, из Делиграда отишао у Параћин. Можда је то урадио у узбуђењу због пада Ђуниса, али је вероватније да је страховао од већих потреса у Србији уперених против кнеза због неуспеха у рату. У сваком случају, његово напуштање Делиграда и повлачење руских официра додатно је деморалисало српску војску.

Последње битке – на Кревету, код Великог Шиљеговца и на Ђунису

Руски добровољци, учесници последњих борби

Ристић је на Черњајевљево алармантно тражење примирја писао у Петроград тврдећи да ће Турци за десет дана бити у Београду, ако одмах не дође до примирја. Русија је 30. октобра 1876. поставила ултиматум Порти да у року од четрдесет и осам сати омогући шестонедељно примирје, или ће цар прекинути дипломатске односе са Турском. Отвореном ратном претњом Русије Србија је спасена пропасти. Првог дана новембра 1876. на снагу је ступило двомесечно примирје. Над Европом се надвила сенка могућег руско-турског рата, јер је истог дана донето решење о мобилизацији руске војске.

Протокол о миру потписан је тек 28. фебруара 1877. године. Потом је кнез Милан писмом великом везиру од 2. марта ратификовао мировни споразум, а то исто учинила је и Porta ферманом од 4. марта. Сутрадан је кнез издао указ којим објављује престанак ратног стања у земљи.

Превртљивост европске дипломатије, као у свим неизвесним околностима, била је јасно видљива како уочи српско-турског рата, тако и за све време његовог трајања. Руски званичници су говорили како „наши свети интереси захтевају да се што више удаљимо од сваке солидарности са словенским покретом”, иначе Русији следи коалиција целе Европе која може довести до понављања несрећне 1853. године. Руском конзулу у Београду је забрањено да на било који начин подстиче и охрабрује ратне намере владе. Иако је канцелар Горчаков званично отказао сваку помоћ, сматрао је да Русија незванично може помагати Србији у рату, као што су Аустроугарска и Велика Британија помагале Турској. Тиме је Русија одступила од безусловне неутралности. Заправо, руска влада је узела на себе финансирање зајма под велом приватних банака, које су били само извршиоци, а дозвољено је и пропуштање транспорта оружја који је морао ићи делом преко руске, а делом преко румунске територије. Зајам се извршавао постепено, те је од уговорених четири милиона рубаља до краја рата Србији исплаћено нешто преко два милиона рубаља. Доказ је и долазак генерала Михаила Григоријевића Черњајева у Србију.

Генерал Михаил Григоријевич Черњајев и официри Тимочко-моравске војске у јесен 1876.

Било је много узрока који су довели до пораза српске војске у рату:

- ✓ недостатак резерве коју је главнокомандујући спојене Тимочко-моравске војске Черњајев могао употребити у критичном тренутку;
- ✓ превремено одступање резерве у пресудном моменту;
- ✓ лоша команда и неусклађена дејства српске артиљерије, иако је била надмоћнија од турске;
- ✓ слаба коњица, велика растегнутост трупа, неенергичност крајинских одреда;
- ✓ одговорност генерала Черњајева који никада раније није управљао целом армијом, његова неодлучност, дуплирање наредби, лоша веза између Главног штаба и позиције, дезорјентисаност на терену.

Све те карактеристике главнокомандујућег Моравском, доцније Тимочко-моравском војском поспешиле су постојеће бољке српске народне војске. Од ових последњих, најизразитије су биле недисциплина, непокораване наредбама, неделотворна комора, недостатак муниције и, на врху те пирамиде, клонули дух код војске која је од почетка рата трпела велике губитке и поразе. Пре и у току Алексиначке битке, Черњајев је смењивао команданте из дана у дан, као од шале. То је уносило раздор између домаћих и придошлих руских официра, појачало отпор према самом Черњајеву и временом унело у војску политичку расправу која ју је докусурила.

Четовање под Милетом Деспотовићем

Пуковник Милета Деспотовић, постављен за главног команданта босанских устаника, стигао је у Црне Поточе непосредно након пада Грахова, важног крајишког града. До тада је команду над устаницима имао Голуб Бабић, који му је с поверењем предао заповедништво. Деспотовић је пред четама прочитао писмо српске владе у којем му се званично поверава вођство устаничког покрета у Босни. Као изасланик Кнежевине Србије, дочекан је с великим одушевљењем и поверењем.

Ђурађ Карановић

Након кратког периода припрема, Деспотовић је са око хиљаду устаника покренуо напад на крајишки град Петровац, али због јаког турског утврђења напад није био успешан. Око две недеље касније, устаници су се окренули ка Оцацима у околини Гламоча. У акцији су учествовали скоро сви одреди из Крајине, међу којима су били познате вође Стево Маринковић, Тривун Бундало, Триво Амелица, поп Ђурађ Карановић (Ђоко Каран), Вид Милановић, Нико Бура, Мићо Тркуља и браћа Бабић.

Тривун Бундало

Устаници су 23. августа изненадним ноћним нападом опколили Оцаке, али су се суочили са жестоким отпором јер су Турци били добро утврђени у кулама и кућама које су служиле као тврђаве. Истовремено, Нико Бура и Мићо Тркуља напали су околна села и запалили их. Борбе су биле дуготрајне и кржаве, а турска војска из Гламоча послала је појачања што је принудило устанике на повлачење. Турци су након тога успели да поново заузму Гламоч, али устаници нису одустали.

Два дана касније, 25. августа, уследио је нови напад на Гламоч, али и он је одбијен због турске помоћи која је стигла из Ливна. Ова битка била је једна од најжешћих устаничких окршаја у југозападној Босни, а турски башибозуци починили су таква зверства да су се чак и њихови саборци против њих згражавали. Након неуспеха код Гламоча, устаници су покушали да освоје село Бјелај, али су и ту били одбијени. Потом су опустошили муслиманско село Орашац, скоро потпуно га запаливши.

С друге стране, турски заповедник Дервиш-паша Тескерџић окупио је око 2.500 војника, укључујући и редовну и нередовну војску, и кренуо у поход на Црне Поточе. Устаници су се повукли у планинске области, те Дервиш-паша није успео да их протера из њих, па је био приморан да се врати назад. У Сарајево је послао извештај да су устаници побегли у Аустроугарску, али се касније показало да то није било тачно.

Крајем септембра устаници су напали град Кључ и околна села. Успели су да продру у Кључко Поље, палећи турска села, али су на десном и левом крилу одбијени од турских снага. Након тога били су приморани на повлачење, губећи већину плена у борби.

Османска централна власт наредила је да се устаничке навале на градове спрече по сваку цену. Убрзо након тога, посредовањем великих сила, склопљено је примирје између Србије, Црне Горе и Турске. Деспотовић је добио наредбу из Београда да прекине ратне операције, што је и саопштио четама и турским властима, повлачећи демаркациону линију између устаника и Турака. Међутим, турске власти у Сарајеву нису желеле да признају примирје, те су локални сукоби настављени, мада у мањем обиму и углавном због оти-мања стоке и хране.

ВЕЉИ РАТ

Црногорски ратни план у лето 1876. године предвиђао је да се у првој фази рата главни напори усмере на офанзиву у Херцеговини, док би на осталим правцима војска заузела одбрамбени положај. Због тога је највећи део црногорских снага, под непосредном командом кнеза Николе, био концентрисан на западном фронту. Слабије јединице распоређене су према Подгорици и Спужу, затим према Бару, као и у правцу Плава и Гусиња.

Рат је започео крајем јуна 1876. године. Црногорске трупе су одмах предузеле наступање у Херцеговину и, без већих сукоба са турским снагама, продрле преко Невесиња све до предграђа Мостара. Међутим, под притиском бројнијих османских јединица којима је командовао Муктар-паша, биле су приморане на повлачење ка граници. Одлучујући сукоб на херцеговачком ратишту одиграо се 28. јула 1876. године код Вучијег Дола, у близини Билеће. У тој бици црногорска војска је однела значајну победу, након које су се турске снаге повукле у Билећу и Требиње. Ипак, даље напредовање и војно искоришћавање овог успеха постало је бесмислено услед притиска и става великих сила.

Битка на Вучијем Долу

У складу са Рајхштатским споразумом из Беча је након победе код Вучијег Дола јасно поручено кнезу Николи да наставак офанзиве у Херцеговини не може донети значајније територијалне добитке. Због тога је Црна Гора тежиште својих војних операција пребацила на југоисточни фронт. Јаче снаге упућене су у рејон Подгорице, где су планирана офанзивна дејства, док су се на западном фронту Црногорци задржали у одбрани. После више мањих сукоба, одлучујућа битка одиграла се 14. августа 1876. године код Фундине, у близини Подгорице, и завршила се победом црногорске војске. У наредна два месеца сукоби су настављени на истом правцу, а Црногорци су успели да заузму утврђење Медун.

Битка код Фундине

Иако је Црна Гора на свом делу ратишта остварила значајне успехе и извојевала две велике победе, ратна збивања из 1876. године показала су да ни заједничким снагама Србија и Црна Гора нису могле самостално да војно порази Османско царство. Без подршке других балканских хришћанских држава или директног ангажовања неке велике силе, њихови политички циљеви нису могли бити остварени ратом.

Мировни преговори са Турском текли су различитим токовима. Србија је у фебруару 1877. године склопила мир на основу очувања постојећег стања, док је кнез Никола одуговлачио преговоре, настојећи да искористи црногорске ратне успехе и избори територијално проширење. Османска власт, међутим, није била спремна на такве уступке, уверена да би у наставку

рата могла остварити повољан исход. Истовремено, развој дипломатске ситуације у оквиру све израженије Источне кризе указивао је на све реалнију могућност уласка Русије у рат против Турске. Кнез Никола је проценио да би такав ратни савез могао донети значајне користи Црној Гори и због тога се није одлучио на склапање мира.

ИЗВОРИ

1.

ПОЗИВ БЕОГРАДСКОГ ОДБОРА ЗА СКУПЉАЊЕ ПРИЛОГА ЗА ПОСТРАДАЛЕ ХЕРЦЕГОВЦЕ

Браћо Срби!

Нема ни једног међу нама, до ког није већ доспео глас о устанку у Херцеговини — и о крвавој и јуначкој борби, коју браћа наша око Неретве поведоше.

Нема никог међу нама, који није бар од стари својих слушао за оне тешке јаде и невоље, које је народ наш, које су наши очеви и дедови поднели и претрпели у оном крвавом и славном устанку, чије плодове ми данас уживамо.

Тиранлуци — варварства — крваве муке и невоље — гажење и затирање части, имања и живота преврше сваку меру, чаша стрпљења прелије се и народ се дигне: да мре — ил' да се спасе!

Таку прилику видимо ево и сада у Херцеговини.

У таким ужасним приликама, у којима очајање и крвава нужда народ на оружје подигну, да у самртном самопрегоревању ужасну борбу за опстанак свој против круте сурове силе и тиранлука подигне и поведе и све своје мило, драго и свето на слепу и крваву судбину ратну ослони и на коцку стави — нико више не препати, него слаба деца, саморане жене, слабомоћни старци и тешки рањеници народни. Зима и глад, страх и болест, брига и сваки јад грабе онда немилице ове тужне жртве народне!

Срби, браћо! Ма каква била цел тога устанка, ма колико он трајао и ма како се свршио — једно је извесно, а то је: Браћа наша, српска, бију се и крваве — а деца, жене, старци и рањеници ужасом рата гоњени, остављају и остављаће мал и огњиште своје и с голом душом и црним срцем поћи ће и пођоше у свет у туђине! Пођоше и поћи ће међу срећнију браћу своју у Далмацији и Боки Которској — и наћи ће у њима и у нама своју рођену браћу, која ће им у помоћи бити. Браћо! Они наше помоћи брзо потребују!

У човекољубивој племенитој цели, да се тој страдајућој браћи помогне, склопио се потписани одбор за потпомагање и прикупљање прилога за нејач и рањенике херцеговачке.

С поноситим уверењем — да је дух човечности и родољубља данашњег просветног века проникао сваку српску душу, да је самопрегоревање, пожртвовање и љубав народном добру за свагда раздробила кору себичности и хуе немарности на сваком српском срцу, тако да данас нема поштена Србина који не би и крви своје у помоћ бедној својој браћи дао, с поноситим уверењем и племенитом надежом да ће страдајућој браћи од богатих Срба припомоћ богато потећи, а да ће и сиромашак Србин од уста својих откинути, и на олтар човечанства и љубави к народу своме поднети: позивамо вас браћо на драговољне прилоге за рањенике и нејач наше браће у Херцеговини!

Кржаве сенке славних бораца, који за слободу наше отаџбине попадале, витешки
духови отаца и дедова наших гледе на нас са висине, хоћемо ли ми са земним благом
нашим за браћу нашу онолико издашни бити, колико они с крвљу и животом својим
издашни бише, да с тим драгоцјеним благом задобију за нас слободу, коју ми данас ево
срећно и поносно уживамо?

Умољавају се сва уредништва да ово у своје листове прештампају!

У Београду, на св. Илију 1875

Одборници.

2.

УСТАНИЧКИ ПРОГЛАС У НОВОПАЗАРСКОМ САНЦАКУ 1875.

Поздрав народу у Босни, Херцеговини и Старој Србији

Нека знаду сви народи, нека чују сви људи, да је српски народ створен да у слободи живи!

Браћо!

Давно је било Косово. Од тада неправде, глобе и велика безакоња трулијех Османлија Турака још трпи народ. Свака стопа земље заљевена је сузама и крвљу нашијех праћедова. Још вјеру, слободу, образ и огњиште потомака Неманића и Обилића каљају копитама турски хатови на стид и срамоту читавог српског народа.

Вријеме је да осветимо Косово. Вријеме је да престанемо бити турска раја! Браћа наша на Неретви турску крв потоцима прољевају. Јуначка Крајина коље своје крвопије...

Чуј народе све три вјере! Устај на оружје, рат је ово за слободу читавог народа!

Свака вјера, свачије право, образ и имање биће нам светиња. Ко овоме рату за слободу непријатељ буде, крстио се или клањао, главом ће као издајица свога народа платити.

За то устаните сложено синови: Босне, Херцеговине и Старе Србије на оружје! Зулумћарском крвљу прелијте огњишта праћедова!

Земља је ова старина наша. Право је наше. Бог је с нама. Побједа је на нашој страни. Само јуначки и сложено удримо браћо наше крвнике!

Живио српски народ! Живила слобода! Живили јунаци! Живила слободна Босна, Херцеговина и Стара Србија!...

Борци за слободу и уједињење Српства

3.

МЕМОАР МИЛУТИНА ГАРАШАНИНА О ТАЈНОЈ МИСИЈИ У ГРЧКОЈ У МАРТУ 1876. ГОДИНЕ

ЦЕЉ МИСИЈЕ

У марту ове године послат сам био правитељством србским у Атину, да се тамо на самом месту известим и уверим о овоме што следује:

а) Да ли правитељство грчко сматра да ли важи договор који је 1867. године између Србије и Грчке закључен?

б) Какав положај мисли правитељство грчко да му према данашњем стању Турске заузети треба? Шта смера чинити у случају общег устанка у јевропским провинцијама Турског царства и у случају да и сама Србија у акцију уђе?

в) Како је расположење јавног мњења у Грчкој спрема Србије и данашњег устанка?

г) Какав је значај Ратног комитета који се у последње доба у Грчкој образовао? Каква му је цел, какви односи спрема правитељства, каква средства имају у случају устанка?

д) Да ли за Србију има интереса да уђе у преговоре са тим комитетом и на који би начин би то могло бити?

ВЛАДА, ДРЖАВНИЦИ, ЈАВНО МНЕЊЕ

...Правитељство грчко није данас ни у колико решено да из сопствених побуда заузме какав му драго активни положај у случају общег устанка, на северу Турског царства, па чак ни у случају да се и Србија у тај устанак умеша. Ево зашто:

а) Краљ грчки Ђорђе I неће никакву акцију. Пре свега треба знати да је у Грчкој утврђено то мњење да краљ не држи никаква рачуна о народном задатку Грчке и да подпуно стои под упливом страних сила које мир саветују. Из ових је разлога јавно мњење противу његове личности расположено хрђаво, да не може горе бити. Државници га не вољу; војска га мрзи; народ јавно против њега виче...

б) Државници грчки воде између себе крваву борбу у скупштини грчкој и нажалост воде је чисто и право око власти, а никако око каквих идеја. Министарства се из дана у дан мењају... У Грчкој не само сви државници, него у опште сви Грци исповедају начела крајње слободњачка и сви исповедају да треба ослободити народе у Турској... али уместо да спреме средства за ослобођење поменутих народности, они ограничавају њихову скупштинску и јавну борбу...

Државни назор који овдашњу владу руководи да се неутралности држи тај је што би хтела да Србија турску силу на себе сама опроба, па ако би Србија у своме покушају срећна била, Грчка би се онда олако и без икаквог излагања користила новим стањем које би се у Турском царству створило. Ако би пак Србија несрећно прошла, онда би се Грчка задовољила да издалека гледа догађаје, без да је ма што на коцку бацила. А средством штампе износе се други разлози на јавност – да Србија хоће Грчку само у корист своју да експлоатише, као што је у Критском рату учинила кад је ову прилику употребила да градове од Турака добије. Наговештује се да је Србија тајно оруђе Русије која исповеда идеу панславизма...што је разлог што јавно мњење Грчке зазира од Србије и њених намера

и што је непријатељски спрам Србије расположено. Од оног дана кад Србија буде имала у Грчкој јавно мњење за себе, тад кад буде имала за себе јавну штампу грчку и извесне личности које имају моћног уплива у јавном мњењу – од тога дана биће извесно и споразум између Србије и Грчке учињен.

Из свега овога укратко следује ово:

Данашња влада у Атини не сматра да је веже уговор закључен између Србије и Грчке 1867. године. Не сматра она да је ма какав споразум између те две државе и нуждан, почем рачуна да се користи садашњим положајем Србије, без да се Грчка ма уколико спрам Србије обавезује или спрам Турске излаже.

4.

ТАЈНИ УГОВОР О САВЕЗУ ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ

У име свете и нераздјелне троице

Његова Светлост Књаз Црне Горе и Брда Никола I и Његова Светлост Књаз Српски Милан М. Обреновић, позвани по природи положаја, да воде бригу о бољој будућности, не само Црне Горе и Србије, него и целокупног Српског народа у Европској Турској, нарочито у данашњим приликама, у којима је стање хришћанских народа у Европској Турској постало одсудно несношљиво, а усколебано политично стање Турске опасно и за сами опстанак Црне Горе и Србије; сматрајући даље да имају не само свету дужност но и неспорно право да раде на томе, да се Христијани у Европској Турској у опште, а нарочито Српски народ напосе, ослободе од Турског јарма; и увиђајући неизбежну потребу, да се у том великом народном предузећу може доћи до жељене цели једино братским договором и заједничким радом, сагласили су се на уговор у следећим чланицима:

Члан I.

Обе високе уговорајуће стране закључују савез коме је општа цел ослобођење Христијана, а ближа и непосредна цел ослобођење српског народа у Европској Турској.

Члан II.

Тога ради обе уговорајуће стране обавезују се на заједнички сугласни рад како на дипломатском пољу, тако и у војном погледу, и услед тога ни једна од њих неће без пристанка друге предузимати какве кораке, било за везивање уговора са страним државама, било за ма какву политичку радњу, која би се односила ма у колико на цел и предмет овог уговора.

Члан III.

Обе уговорајуће стране радиће заједничким средствима, која им стоје на располагање, да се од Сила препозна начело, да Европска Турска припада народима, који у њој живе. По томе оне се обавезују, да се одупру свом снагом и свим средствима сваком подељењу Европске Турске, по коме би један ма који део српски њене територије подпао под власт каквог страног Суверена.

Члан IV.

Србија узима на себе да ради на томе да се дође до споразумљења и заједничког рада са Грчком и Румунијом, за постижење цели овим уговором означене.

А обе уговорајуће државе, излазећи на сусрет праведним тежњама Христјанских народа у Европској Турској за ослобођење, обавезују се, да свака у свом домашају дејствује, сходним начином, на братски нам народ у Босни, Херцеговини и Старој Србији, и на сродне нам народе у Бугарској и Албанији, и да их за општи устанак у Турској спремају и потребним средствима потпомажу.

Члан V.

Рат отпочиње десет дана после ратификације уговора. Ако Турска пре тога рока зарати на једно књажевство, и друго мора одмах заратити.

Члан VI.

Пошто се непријатељства одпочну са Турском, обе уговорајуће стране обавезују се да ће се борити свом снагом за постижење цељи која је овим уговором постављена. Непријатељства ће престати само по заједничком сагласју.

Члан VII.

Мир и примирје могу закључивати уговорајуће стране само по заједничком договору, осим кратке обуставе борбе (*Suspension d'armes*), коју могу закључивати на то овлашћени војни заповедници.

Члан VIII.

Србија се обавезује ставити на расположење Црној Гори на име потпомагања наше страдајуће браће у Турској четрдесет хиљада дуката, и то десет хиљада одма после ратификације уговора, а затим сваког месеца по десет хиљада дуката, до потпуне исплате.

Члан IX.

Ближа опредељења о узајамним војничким обавезама за рат изложиће се у нарочитој војеној конвенцији, која се има у исто време закључити и која ће се сматрати као саставни део овог уговора.

Члан X.

Овај уговор остаје тајан.

Члан XI.

Овај уговор важи од дана кад дупликате један од црногорског, други од српског владатеља потписане оба изасланика у Млетцима потпишу и измене.

На ту цел наименовали су Његова Светлост Књаз црногорски сенатора господина Станка Радоњића и Његова Светлост Књаз српски државног саветника господина Димитрија Матића.

28. маја 187 шест год.
у Београду

М. М. Обреновић,
Књаз српски
Министар иностраних дела и по потреби заступник
председника Министарског савета
Јов. Ристић [М. П.]
Министар финансија
В. Јовановић

Потписани пуномоћници Његове Светлости Књаза црногорског Николе I. Петровића Његоша и Његове Светлости Књаза српског Милана M. Обреновића IV. састали су се данас у Млетцима у хотелу Луна и по гласу датог им пуномоћја сравнили оба егземплара гореизложеног тајног уговора о савезу између Црне Горе и Србије и измењали ратификације чиме се као извршена сматра ратификација тог уговора.

У Млетцима 3. јуна
187 шесте године

С. Радоњић, сенатор црногорски
Димитрије Матић, члан српског Државног савета

5.

ВОЈНИЧКА КОНВЕНЦИЈА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ

На основу члана IX савезног уговора закљученог између Црне Горе и Србије, Његова Светлост Књаз Црне Горе и Брда Никола I. и Његова Светлост Књаз Србије Милан М. Обреновић IV. сагласили су се на следећу војничку конвенцију:

Члан 1.

Обе уговорајуће стране ступају у рат са свим својим силама.

Члан 2.

Свака од уговорајућих страна послаће другој свог повереника ради споразумевања у војничким пословима.

Члан 3.

Почетак рата означен је у члану V уговора за савез.

Члан 4.

Ратиште биће уопште цела Европска Турска, а поглавито предео ограничен с једне стране Дунавом и Савом, с друге Хрватском, Далмацијом и Босном, а с треће Искером, па вододелницом, која дели басен искерски од басена моравског до Качаника, а одатле Шар-планином па на састав Белогa с Црним Дримом и даље том реком до ушћа њеног у Јадранско море.

Члан 5.

Према природном склопу боишта припознало се од обе уговорајуће стране да ће Турска војска за операције противу Србије и Црне Горе имати базисе:

1. у долини Дунавској (Видин и остала места на доњем Дунаву), грозећи Зајечар и даље Морави.
2. У свези са том страном базис Софија, и позади Једрене и Цариград.
3. Солун и долина Вардара, Овче поље, па правцем на Приштину и Нови Пазар преко Митровице.
4. Сарајево, Зворник, Бјељина у долину Дрине. Са свију тих страна турска сила биће управљена једино на Србију.
5. У долини Неретве (Клек и Мостар).
6. У долини Дрима (Скадар и море с једне а Манастир с друге стране).

Са ове две стране сила турска биће управљена од чести на Црну Гору, а од чести на Србију. Према овоме главне стратегијске тачке ово су:

I Видин,

II Ниш—Пирот,

III Сјеница—Нови Пазар, Приштина, Куманово, Скопље, Велез и Призрен,

IV Монастир, Клек и Сарајево,

V Скадар.

Даље увидило се и признало се с обе стране да су у рату Српско-Турском прве три операцијаске пруге Дунав, па Цариград—Једрен—Софија—Пирот, Ниш, и после Солун—Скопље—Приштина—Митровица—Нови Пазар, далеко замашнијег значаја од последње две и да од успеха на овим крајевима зависи постижење циља, те је према томе закључено сагласно ово:

а) да Црној Гори припада, да спречава по могућству, комуникације, које везују Јадранско море са Скадром, и да дејствује да Арнаути не пресецају комуникацију од Монастира преко Елбасана и Љеша Скадру;

б) да Црна Гора операцијама своје војске у Херцеговини спречава комуникације, које везују Мостар са Клеком и Мостар са Сарајевом;

в) све остале комуникације да спречава Србија.

Члан 6.

Да би при војеним операцијама било опредељености докле чија команда допире, што је за правилну радњу од неопходне потребе, утврђена је сагласно за међу командовања линија понев од Дрима па између племена Арбанаских Пулата и Крастенића, а затим, вододелницом између Дрима и Лима, па онда десном вододелницом Лимског басена до Берана, па до Белог Поља закључно, одатле на Стожер па на Љубишњу, затим на састав Пиве и Таре, па Дрином до ушћа Бистрице и Добропољском реком до границе Херцеговачке, њом до Коњица, а одатле Неретвом. И тако све што је од те линије северно, источно и западно, спада под команду српских, а све што је јужно и западно од ње под команду црногорских војсковођа. Ову линију опредељује сама војишта својим природним склопом.

Члан 7.

Заповедници појединих војска, које засебно дејствују, имаће права закључити обуставе борбе (*Suspension d'armes*), али само чисто локалне и не дуже од три дана.

Члан 8.

Ради лакоће и брзине саобраћаја, који је од преке потребе за време рата, уговарајуће стране саглашавају се да удејствују непосредну живу свезу, и по могућности телеграфску.

Члан 9.

Ова конвенција држаће се у строгој тајности.

Члан 10.

Ова конвенција важи од дана кад дупликате један од црногорског, други од српског владатеља потписане оба изасланика у Млетцима потпишу и измене.

На ту цел̑ наименовали су Његова Светлост Књаз црногорски сенатора господина Станка Радоњића и Његова Светлост Књаз српски државног саветника господина Димитрија Матића.

28. маја 187 шест год.
у Београду

М. М. Обреновић, књаз српски
Министар иностраних дела и по потреби
заступник председника Министарског савета [М. П.]
Јов. Ристић
Министар војени – почасни ађутант Његове светлости – артиљеријски пуковник
Тих. Николић

Потписани пуномоћници Његове Светлости Књаз црногорског Николе I. Петровића Његоша и Његове Светлости Књаз српског Милана М. Обреновића IV, састали су се данас у Млетцима у хотелу Луна, и по гласу датог им пуномоћја сравнили оба егземплара гореизложене војничке конвенције између Црне Горе и Србије и измењали ратификације, чиме се као извршена сматра ратификација те конвенције.

У Млетцима 3. јуна
187 шесте године

С. Радоњић, сенатор црногорски
Димитрије Матић, члан српског Државног савета

РАТНА ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА 1876.

МОМЕ ДРАГОМЕ НАРОДУ

Скоро се навршује година дана, како су наша браћа у Босни и Херцеговини умала на оружје, да се бране од необуздане самовоље и нечувенога насиља.

Патње њихове налазиле су вазда одзива у нашим братским грудима, и кад прошле године њихов вапај на ново испуни ваздух, објавих Ја нашој Народној Скупштини, да ћу и сам у границама наших слабих сила, настојавати да се пронађе успешан начин, којим би се коначно успокојили они крајеви, којих нам судбина не може бити равнодушна. Пошто Србија, рекох Ја, као непосредна сусетка ових области, више него ико трпи и у моралном и економном погледу од периодичних устанака њихових становника, то је и она је интересована да се таквом стању једном за свагда крај учини.

Но како је у исто време Висока Порта, у договору са великим силама, узела дело умирења у своје руке, искључујући свако друго суделовање, ми смо дужни били очекивати са поштовањем и стрпљењем исход оних покушаја, које су велике силе најживље предузимале у корист наше патничке браће. Међутим искуство, које се од векова образовало у души удрученога умалог народа, није му могло улити поверења, да мере, које Висока Порта предузима за њихово умирење, дају довољно јемства против повратка зала, која их тако често на оружје нагоне. Јуначки бој продужио се и даље у Херцеговини; а крвави покољ и грозна свирепства били су, нарочито у Босни, на дневном реду. Докле смо ми очекивали крај ове стању ствари на западној граници нашој, нов устанак народни плануо је на другој граници наше кнежевине. Бугарска је постала позорница таквих призора пустоши и истребљивања, какве наш век не познаје. Изливи мусломанскога фанатизма пренели су се са крвавих бојишта кроз све крајеве европске Турске, и проврели и у самом Цариграду, у крилу слугу и проповедника Корана, који данас имају пресудан утицај на судбину народа у царевини.

Према овим појавама пале су све наде, да ће се на скоро умирити побуњени крајеви. Изгледи, уместо да се разбистравају, постају све мутнији, па се не можемо никако храбрити надом, да ће Србија изићи из тешкога положаја, у коме се већ скоро годину дана налази.

Но ако нам је положај несносан, ми нисмо ништа предузели што би могло великим силама и Високој Порти отежати дело умирења. Напротив, влада Моја предузимала је све што је могло припомоћи к стишању и успокојењу духова. Пребегла нејач босанска примљена је и удомљена са знатним жртвама нашим; на границама нашим одржан је од стране наше примеран ред, а војска наша, која је у први мах на границу изашла била ради успокојења узнемиреног становништва, повраћена је још прошле јесени на своја огњишта. Све је у нашој мирној земљи пошло природним током; никакав повод није дат Порти Отоманској да против Србије предузима мере неповерења.

И при свем том влада Отоманска опасала је отаџбину нашу силном војском од ушћа Тимока до ушћа Дрине. Војска је турска заузела претећи положај према нама, а под њеним закриљем дивље хорде башибозука, Черкеза и Арнаута, потпомагане не ретко

одељењима редовне војске, упадале су у нашу земљу, нападале на мирне грађане, пљачкале свете храмове наше, палиле нам домове, одводиле стоку и грабиле друго имање, за собом остављале пожар и убиства.

Браћо, година је дана скоро како ви трпите ове кржаве призоре на својој драгој земљи, коју су нам оцеви скупом крвљу откупили. Не само поједини срезови, но и читави окрузи погранични морали су без одмора излазити на границу да своје имање отимљу из руку разбојничких и да заштићавају живот својих породица. Узалуд су остајали кораци, које је влада Моја чинила код отоманских власти, па и код саме Порте. Оружани упадаји нису престали, а војска труска и даље је држала Србију у опсадном стању, под којим се зауставио сваки трговачки обрт, престала свака привредна радња тако, да смо морали прибегавати ванредним мерама, да спасемо остатак народне привреде од крајње пропасти.

И ако нисмо у рату, ми подносимо све штетне последице рата.

Само великој трпељивости вашој, само вашем поштовању закона и вашој послушности наредбама Мојих власти има се захвалити, што ви нисте до сада дали задовољења вашим увређеним осећањима, вашем праведном гњеву према нападачима.

Усред овога тешкога положаја, може ли бити основане замерке, што је Моја влада, вршећи закључења Народне скупштине, прикуљала средства потребна за одбрану овако угрожене безбедности земаљске? И опет је Порта Отоманска замерала Србији, што се усуђује да се за своју одбрану брине, оној Србији, коју је она и принудила, да неизмерним жртвама исрцпљује своју снагу, да напушта своја поља и огњишта, па да се ставља у стање самоодбране.

Браћо, не остављајући ни за један тренутак пута умерености и разлога, замерајући се вашим увређеним осећањима, Ја сам следовао саветима гарантних сила, те и у својим и вашим грудима затварао одзив, који су изазивали они, у образованом свету невиђени, поступци турски. Овај пут умерености нисам Ја ни онда оставио, кад је Порта уместо да уклони узроке овоме стању ствари, нашла за добро, да потражи од Мене објашњење о мерама, које смо ми за одбрану своје земље морали предузимати. И тада, објаснив се скромно и предусретљиво са сузереним двором, Ја изјавих готовост, да пошљем Цариграду нарочитог посланика, који би договору са Портом потражио основу за трајно споразумљење између нас и царске владе. И шта мислите, какав пријем у Отоманске Порте нађе овај нови доказ Моје помирљивости? Докле је Порта Моју помирљиву понуду ћутањем прешла, турска војска почела се новим напорима упућивати нашим границама; дивље хорде башибозука, Черкеза и Арнаута почињу се с нова примицати Србији; из дубине Азије дозивају се варварски Курди у намери, да се Србија преда плену и ватри, да се њено благостање уништи, њен понос народни погаси и постиди. Не могући се оправдати пред светом за своју злочесту управу, Порта је очевидно наумна, да на Србију баци одговорност за грехе, за које је својим народима сама одговорна. Кад би нестало напредне Србије, чини јој се ваљда, да не би више било никакве земље на истоку, која би даљу немогућност садашњег уређења у Турској самим својим бићем на светлост износила.

Браћо! Кад бисмо ми и после оваквих непријатељских поступака и намера турских, остали и даље на путу уздржљивости, наша умереност прешла би у слабост, наше ћутање

у плашљивост, недостојно потомака Душанових и Милошевих. Но и ако је рат између Српскога Народа и Отоманске Порте постао неизбежан, Ја сам опет оправио у Цариград представку, у којој само означио и средство, којим би се побуњени народи на истоку умирили, а Србије извела из тешког положаја. Захтевао сам да се са граница наших дигне турска војска са свима дивљим хордама, које су их поселе, и објавио сам влади Царској, да ће војска Српска, у име законите самоодбране, у име човечности и братских осећања, која нас вежу за нашу патничку браћу, да уђе у побуњене крајеве, да поврати мир, да их уреди на основама правде и једнакости без призрења на верозаконске разлике.

На Порти је сад да рекне своју судбоносну реч и да заустави проливање крви.

Срби војници! Ми не полазимо у овај рат гоњени чувствима мржње и дивље освете, него проникнути неопходном потребом нашом и наше браће на истоку, потребом општег мира. Поносећи се лепим посланством просвете и слободе, које вам је божјим Промислом на истоку поверено, ступајте поуздано и смело напред, подижући своје оружје само против оних, који би нам на супрот стали. Прелазећи границу знајте, да ми остајемо верни начелу целокупности отоманске царевине, докле нас год одпор царске војске не би принудио, да судбини оружја предамо исход наше свете ствари. Не заборављајте ни на један тренутак, да у пределима, у које идете живе браћа ваша, која ће вас као своје избавитеље раширеним рукама дочекати. Има тамо, истина, и таквих, који су нам се вером одавно отуђили, али су и они, по крви и језику права браћа наша. Ако вам се они успротиве с оружјем у руци, оружјем их сузбијајте, али чим га положи, штедите их, као и све друге противнике, и заклањајте њихове животе, њихове породице, имање и веру. То је Моја тврда воља, а ваша света дужност; то ће вам набавити поштовање просвећеног света, и убедити га, да сте у њему заслужили боље место. Наш покрет је чисто народан. Он мора затворити своје редове свима елементима социјалног преврата и верозаконског фанатизма. Ми не носимо собом преврат, ватру и опустошење, но правду, ред и безбедност.

Странце штедите оним гостољубљем, које Србину доликује; поштујте границе суседне монархије и не дајте никаква основа незадовољству царско-краљевске владе, која је стекла права на нашу признателност, примивши хиљадама нејачи босанско-херцеговачке под своје крило, и заклонивши их од зиме и глади.

Браћо! Пун поуздања у ваше родољубље и ваше војничке врлине, Ја ћу с вама и пред вама, а нама ће наша храбра браћа Црногорци, под својим витешким вођом Мојим братом књазом **НИКОЛОМ**, с нама ће наши дивни јунаци Херцеговаца и наши многоискушени паћеници Босански. Наша вредна браћа Бугари чекају на нас, а од слободоумља поноситих Грка можемо очекивати, да неће иза нас дуго заостати ти славни потомци Темистокла и Бочариса.

Пођимо дакле напред, мој дични јунаци, у име Свемоћнога Бога, свима народима праведнога оца, пођимо у име правде, слободе и просвете!

На Делиграду, 18. јуна 1876. године

МИЛАН М. ОБРЕНОВИЋ IV. с. р.
КЊАЗ СРПСКИ

ПРОГЛАС БОСАНСКИХ УСТАНИКА О УЈЕДИЊЕЊА БОСНЕ СА СРБИЈОМ 1876.

Кад смо разумели за берлински састанак трију сила савезница, а знајући да се искупише судбе наше ради, ми представници усталог народа за ослобођење погажене и потлачене Босне, опуномоћисмо нашега пријатеља господина Божидаревића Веселицког, те је поднео нашу изјаву канцеларима трију царева, у којој изложисмо умерене захтеве наше, да би за време престала крв и био крај узајамном тлачењу и пустошењу; ми тражисмо примирје не што клонусмо борећи се и од турског мача страхујући; тражисмо га цигло из очајања, гледајући обескућени народ и његове патње над патњама. Закуцасмо на вратима, да нам се подаре четири олакшице из моћнијих руку владалаца, који у својим областима бране и животињу бити и требити оваквим мукама и страхотама, као што их ми од векова подносимо; тражисмо, да се што пре ставе између нас и дивљих Турака, еда би народ што скорије главу подигао и сигуран животом и имањем заорао плугом у несрећну земљу, да исхрани измождену чељад и да га зима опет не затече гола на гариштима и по збеговима; тражисмо примирја, јер се надасмо да ће усталачко заузимање много моћних царева приклонити султана и владу његову, да нам тешки живот олакша, и да ће та тако силна и велика царства моћи пожурити порту, да те своје обавезе и испуни.

Али се ето преварисмо у мислима и надама нашим. Докле силе наваљиваху, да краја буде нашим невољама, а опет порта да се обезбеди ова црна, нама до Бога пропиштала земља, дотле сами Турци показаше целом свету и јасно и грозно са чега се диже Херцеговина, Босна и Бугарска. Каква ужасна и грозна дела починише они сад, не бојећи се Бога, ни суда светскога, не стидећи се сила посредница и не марећи што у областима царства горе устанци са њихових и онако већ превршених злочинства.

Извршише зверску сечу над невином нашом браћом у Приједору, посекоше безмоћне старце, жене и децу нашу, који се од силе разузданичке скрише у лузима и по гудурама. Учинише други покољ витлејемски, на земљи европској, исекоше пуну школу невине мушке и женске дечице у Клисури. Искасапише посланике немачког и француског сред многољуднога и заштићенога Солуна, на очиглед и војске и власти, са знањем и наредбом самога валије. Та дигосе руку и на самога Султана и на онај га свет отпратише, и то учинише учене хоџе, софте, муфтије, исповедници онога корана, на ком су силу своју засновали, и по којем и нама хришћанима суде и правду деле. И после оваквих ужасних и зверских призора, можемо ли опет ићи у куће самовољним, развратним и незаконим Турцима, која би хришћанска и образована држава хтела и смела остављати нас под дивљом и необузданом владом валија и других покварених чиновника турских, које Стамбол купи по далеком Анадолу и овамо их шаље, да нас злостављају сваком глобом и потвором, који не задрхташе дижући руке на Султана и везире његове, како ли ће они моћи бити поуздано јемство за рајине олакшице, које потражисмо за мир и поредак у далекој забаченој Босни.

Узалудних нада и обмана беше изобила. Ми захваљујемо племенитом заузимању великих царева за нашу горку судбину. Али пред оваквим поквареним фанатцима не

положисмо оружја, док је међу нама једне пушке, једне сабље, једне главе на раменима. Не може нам се пребацити да нисмо молили и чекали, да смо пренаглили; ми викасмо и ваписмо толико пута из нашега сужањства, и свет беше глух; ми устајасмо да бранимо главе наше нејачи, а крштени душегупци и пријатељи турски називаху нас бунтовницима; ми молисмо моћне царе, те се заузеше за ојађени живот наш, али и њихов моћан глас оста непослушан, ма да све беше притврђено самим Султаном и високом портом његовом; ми молисмо помоћ брзу, одсудну, а нас ето сред сече и пламена теше мирољубљем и олакшицама из руке мучилачке, тражисмо милосрђа правде ради и човечанства, а ево нам је још и дан данас једини наш савезник Господ Бог.

У име тога нашег великог савезника Бога, ми васколике вође устаничких чета босанских, данас једини законити представници српске земље Босне, после толиког чекања и без наде на икакву помоћ решавамо: да од данас за навек кидамо са нехришћанском владом цариградском и желећи с браћом нашом Србима делити судбину, па ма каква она била, проглашавамо: да се домовина наша Босна присајужава кнежевини Србији, законитом и правом прејамнику државе старих наших краљева и царева и проглашавамо нашим наследним господаром књаза српског Милана М. Обреновића IV.

Живио нам наш народ Српски!

Живео господар наш књаз Милан М. Обреновића IV!

Живела наша државна влада у нашој престоници Београду!

У Босни 20. јуна 1876.

ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА НИКОЛЕ ХЕРЦЕГОВЦИМА 1876.

Херцеговци!

Вођен Божјим провиђењем, позивом својим и моје мале, али слободне и храбре државице, братском љубављу према вама и жељом, да се народ српски ослободи и уједини, коју сам љубав и жељу од својих предака нашљедио и непрекидно најживље његовао, ја сам ушао у Херцеговину, да пресјечем ропске ланце, који вас вјековима стезаху.

Херцеговци! Ја сам увјерен, да тијем испуњавам и вашу највећу жељу. Ви сте ми вазда и сваком приликом давали увјерења, да се у вашем мученичком животу држите једино о нади у дан, када ћу доћи да вас ослободим ига турскога нашом сложном заједничком борбом противу силе турске.

Херцеговци! Ево је дошао тај радосни, и ако Бог да сретни дан за све нас, дан када отпочиње борба наша, борба, којом ћете ослобођени бити.

Херцеговци! Јуначко прегнуће, сложни рад и послух увјенчаће дјело наше успјехом. Ако Бог да, Херцеговина ће брзо слободна бити и ви ћете уживати слободу с којом се и ваша браћа Црногорци увијек поносе. А ви сте је достојни Херцеговци, и ви сте јунаци, који ћете дати свијету величанственијех примјера јуначке борбе и пожртвовања за слободу, као што сте вазда, а особито ову годину дана, како прегнусте витешки, те уздрмасте царевину турску и освојисте поштовање и наклоност свега образованог и слободољубивог свијета. У Херцеговини је од вазда живио цвијет народа српскога, који ни за пет вијекова најужасније варварство уништити није могло. Од туда она лијепа, значајна, за вас поносна ријеч српска: Херцеговина свијет насели, а себе не расели!

Херцеговци! Не клоните вашим јуначким духом ни за један часак. Бог је милостив и праведан, а света је ствар за коју се боримо. Ми ћемо бити побједници. Ја сам с вама, с вама је сваки Црногорац. Заједно ћемо дјелити сваку муку, живот и смрт!

Зато напријед, Херцеговци! Напријед за мнош и за заставом црногорском, која је стари свједок небројених најславнијих побједа наших и највећих пораза турскијех.

Херцеговци! Ви сте под влашћу турском подносили нечувене муке, које сам ја вазда у дубини душе моје осјећао. Ипак слобода, у којој се данас налазите, не смије вас занијети на освету према браћи својој мухамеданске вјере. Ја желим, да дух братства и помирљивости завлада међу вама.

Херцеговци мухамеданске вјере! Све што овђе рекох нашој браћи Христове вјере важи потпуно и за вас. Вријеме, када су ваши преци примили вјеру Мухамедову и уживали особиту власт и господство, прошло је одавно. Мало по мало одузео вам је све то Османлија, и тешки самовољни притисак османлијски почели сте већ и ви осјећати. Да није дошао и за вас овај сретни час, и ви бисте још за мало постали раја османлијска исто као хришћани.

Мухамеданци! Иако сте друге вјере, ви сте браћа наша, јер у жилама вашим тече српска крв. Зато ја долазим, да вас ослободим исто као и браћу вашу хришћане. У ослобођеној Херцеговини ви ћете живјети слободно. Закон ће у њој за свакога један и једнак бити, а за све праведан. У вјеру вашу као у светињу неће нико тицати. Ја вам јемчим за

то, а о правичности и љубави мојој према вама свједоци су стотине једновјерника ваших, који су у земљи мојој и код мене налазили вазда братског дочека, помоћи и одликовања.

Ја вас позивам дакле Мухамеданци, да не дижете оружја против своје једнокрве браће Хришћана. Ако не можете већ данас са вашом браћом Хришћанима заједно борити се против Османлија, вашег заједничкога непријатеља, ја вас позивам да сједите мирно. У том случају са животом и имањем својим бићете сигурни од свакога нападаја и повреде.

Ако не учините тако и ако ми свако племе и мјесто преко страјешина својих не изјави своју мирољубивост и оданост своју, мени ће јако жао бити, али ћу морати с вама као с непријатељима поступати. Ја не желим и не надам се, да ће до тога доћи. Напротив очекујем, да ће доиста у народу херцеговачком, без разлике вјере, завладати право братство, из којег ће се подићи и развити слобода и срећа његова.

Херцеговци! Као што је велико дјело, које смо отпочели, тако се и душевна величина поборника његових најбоље показује у њему. Зато вас позивамо Херцеговци и опет, исто као и Црногорце, да будете племенити и великодушни у борби, и нарочито да пазите неповрједивост границе сусједне царевине аустријске, која нам је пријатељска и поданика њенијех.

Херцеговци! Свима вам довикујем: ступајте сложено као браћа и одушевљено као сретни јунаци, којима је пало у дио, да здружени с браћом Црногорцима, ослободите милу отаџбину своју, Херцеговину, богату ризницу славних успомена велике прошлости наше и дичну перјаницу народа српскога, ступајте под заставу моју!

Херцеговина мора слободна бити!

СВЕДОЧАНСТВА САВРЕМЕНИКА

Као Србин, рођен у сред Шумадије у Крагујевцу, идеалисао сам још дететом за осветом Косова, за уједињењем раскомаданог српског народа. Ово идеалисање подгревала је моја добра мајка сваким даном, причајући ми шта су њени родитељи претрпели од бесних Турака и зликоваца Арнаута у Пећи, шта је њене родитеље нагнало да отуда 1818 г. пребегну у Србију. Причала ми је како се тужни Срби у Турској и данас горко муче и злоупате, како их злотвори и нељуди злостављају, како им њихову крваво стечену имовину разносе, како им отимљу и одводе жене, кћери и синове, те их турче и од њих праве своје одалиске, робине и робове! Причала ми је даље да ми је дед, очев отац, тукао се и крвавио са Турцима под Кара-Ђорђем и Милошем, и да је са два непријатељска куршума у телу, легао у гроб. Слушајући ове материне приче, мене су жмарци подилазили. Оне су ме одушевљавале да само за Српство живим, да сам готов у свако доба за српску идеју жртвовати све што имам, па и свој живот. И српске народне песме прикупљене Вуком Караџићем, а нарочито песме Вишњића Филипа, које сам у детињству знао све на памет, много су допринеле, да постанем што сам — да живим и мрем за Српство. Овако домаће васпитан, пошао сам у први наш рат са Турцима, са највећим одушевљењем, сматрајући мој лекарски позив — срам ме је данас рећи, али ја то признајем — као споредан. Главно ми беше као Србину, да се борим са непријатељем! Био сам добар јахач и изврсан стрелац, а при том млад и здрав. Бесан коњ подамном, а на мени и сабља и револвер, па и дуга пушка — цео арсенал — само ми је још требало да се сукобим са непријатељем, па да видиш окршаја! Но нисам био ја једини који је овако мислио и осећао. Овако су исто мислили и сви млађи људи који у рат пођоше, а нарочито млађи официри. — Блажене сени пок. Михаила Илијћа, Пере Борисављевића, Радоја Ломића, Милоша Андрејевића, и осталих, никада вас нећу заборавити! Вашим одушевљењем са којим у рат пођосте, вашим идеалисањем за осветом Косова, ви и мене тако електрисасте, да моментално заборавих на свој позив — позив лекара! Али у првој борби, дођох к себи. Одбацих сабљу, пушку и револвер. Са хируршким ножем и завојем у руци дочекивао сам наше браниоце Отаџбине, да им укажем помоћ.

(Михало Марковић, *Моје успомене*, Београд, 1906, 129–130)

×

Српска милиција састоји се највећим делом од старијих сељака, који, има већ тридесет година, не знају за рат и мало знају шта је оружје. Они остављају код куће породицу за коју не знају како ће живети идуће године, јер њихове руке нису обрађивале поља. То је тешка мисао, која их мучи и која при првом сукобу, при првим жртвама, постаје у њиховој свести веома велика и обесхрабрује их. Осим тога, та милиција испали насумице који метак из пушке старог система, док је вртоглава брзина низамске Веделове пушке помете, збуну, заплаши, и она... бежи, често недостојно бежи. Али ко је томе крив... Ах, кад би се и код нас одвели у рат сви очеви породица од 25 до 50 година и кад би били овако

наоружани против редовне војске и под оваквим условима, ја не знам да ли би се они боље показали! Уосталом, ако Руси имају право да кажу да се већи део српске милиције не бори, они немају право када тиме хоће да оптуже овај народ. Срби нису много навикнути на редован рат на отвореном пољу; устанак, револуционарни рат јесу славна традиција и, може бити, оно за чим они жуде. У Карађорђево време мале српске јединице заиста су дела која замрачују и највише херојске странице историје; ова мала земља имала је тада своје Термопиле...!

(Ђ. Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд, 1958, 204–205)

*

Делиград, 7. августа у суботу, 1876.

Још пре зоре узрујао се цео штаб. Пуковник Милутин Јовановић, командант суповачке војске, јавља да су га зором напали Турци јаком силом; да нападају на Суповац, Голешницу и Змијину Главу (погранична места на левој обали Мораве 10–15 километара више Алексинца)... Од Хрватовића вест да се Турци на целој тимочкој линији повлаче, да су Књажевац напустили и оставили у околини само слаба одељења нерегуларне черкеске коњице... Ђенерал Черњајев одмах изда наредбу Хрватовићу да се са својом војском крене на Књажевац, да га заузме, ту да се опет утврди на Тресибабн, па оставивши у утврђењима појачу посаду која ће пазити на кретање Турака од Зајечара, с осталом. Војском да пође поред српске границе за Ејубом, да напада његову позадницу (аријер-гарду) и да му прети с леђа. Лешјанину је такође заповеђено да се што ближе примакне Зајечару, да мотри на држање Османа у Зајечару, па ако буде згодан тренутак и да га нападне и, ако је могуће, заузме Зајечар. Пошто су предузете ове мере на тимочкој линији да нама амо на Морави даду одушке од удружене навале Ејубове и Али-Сајибове војске, генерал се поче спремати да са резервама из Делиграда похита Алексинцу. Мени рече да спакујем најнужнији део штабне архиве, па кад се крене штаб, да идем и ја у Алексинац... Штаб је био брзо готов, кретосмо се Алексинцу. Мени паде у део да поделим место у колима са штабним свећеником, г. Протом Ј. Ј. Напред је ишао Черњајев са својом свитом, за њим неколико кола, а за њима наше кочије. А у кочијама отац прота са пуно којекаких ћилимова, јастука, бунада, шалова, сандучића, кутија, стакала, два грдна револвера и једном красном пушком од шест метака, на форму револвера, а до оца проте ја са мојом архивом... Грмљава топова и праска пушака бивала је све јаснија. Дан је био диван и свеж. Јутрења магла тек се уздигла, а ваздухом се разлила нека прозрачна светлост, нека блага тишина, неисказано свежа, величанствена и занозљива, а кроз ову тишину проламала се тутњава топова, као звуци удаљене грмљавине. Овај светао дан, ова тишина у природи, ова потмула тутњава с бојнога поља, све је то чудно дејствовало на ме, и ја се удубих у неке невеселе мисли... Ја дигнем главу и имао сам га видети. Моравском се долином повијао густ дим, као голема уморана река, а сав предео преко наше границе, колико се оком може догледати, беше у диму и пламену. Дим се у грдним стубовима извијао под ведро небо, ту се разилазио и као магла притискао цео предео. Местимице облаци дима су тако густе да су јасне сунчане зраке једва пробијале кроз њих. То су дакле Турци попалили сва

села у нишком пашалуку, која смо ми били заузели... Што смо ближе долазили Алексинцу, видели смо све више села где горе. Ту разазнасмо да не горе само села преко наше границе, већ и кека испод малог Јастрепца на нашем земљишту. Дакле, Турци су већ продрли преко границе. Преко од нас на супротној (левој) страни Мораве виделе су се гомиле народа где беже друмом. — То измиче наше становништво (већином жене, деца и старци) из горње Мораве, куда су Турци упали. Мени се стеже срце од бола при овом ужасном призору и при помисли да ће можда и она села која се сад онако дивно беле кроз густо зеленило воћњака, за мало час буктати у пламену и постати црне развалине. Пуцњава је била тако страшна да сам мислио ово је страшни суд и ниједан, који је сад тамо на бојном пољу, где се бије ова паклена борба, неће изнети живу главу! Отац прота прво је посматрао цео призор, па онда рече: „Пропаст твоја од тебе, Сионе! Пропала генерација! Искварио се наш свет, господине, омекшао, пролукавио се, прошеретио се, бежи, неће да се бије!”... Ја га прекидох питањем:

– Мислите ли ви, оче прото, да пред оном турском војском, што се тамо туче, има дервиша, који је одушевљавају и фанатизирају?

– О, зацело их има!

– А мислите ли да њино присуство и њине беседе распаљују одушевљење у војсци?

– Распаљују, распаљују, вера много може, она фанатизира и челичи.

– Лепо, дакле, ви сте, оче прото, српски дервиш, па хајдете да учинимо овако: ја ћу узети сабљу, а ви крст у руку, па кад она војска, што маршира за нама, стигне у Алексинац и пође у бој, ми да идемо пред њом и да је одушевљавамо нашим примером и беседама! Пристајете ли?

– Хе, хе, хе, шта вама пада на ум! Нашто је то? Не вреди, знате; могао би човек погинути, а то није наш позив.

– Доста, не смете, дакле! Па што ми онда говорите о страшљивој, исквареној генерацији! Те страшљиве генерације ено тамо, где се по ономе паклу носи с азијатским халама, а ми овде седимо на мекој бунди и занимамо се моралисањем. Отац прота ућута и до Алексинца не проговорисмо више ни речи...

Алексинац, 8. августа у недељу, 1876.

Јутрос је све мирно; изађем у варош. Улице се загушиле од силнога света, све ти то некуд хита, одлази, долази, виче, пева, протестује. Ту су ти војници од свију родова оружја: пешаци, коњаници, тобџије, пијонери, болничари. А кроз ово море од људи снују на све стране коморџиска и болничка кола, тобџијске каре, сеном натоварени коњи, чопори волова, оваца, коза. Ову гунгулу увеличавале су гомиле народа који се из околних места и попаљених села преко наше границе збегао у Алексинац са оно мало пртљага, што је ко могао у брзини понети, измичући испред Черкеза. Ту су жене, старци, дуги редови воловских кола, натоварених свакојаким сиротињским покућанством: корита, чабрице, сита, по који завезак брашна, поњаве, јастуци, а на врх тога пртљага седе чопорићи мале дечице, шћућурили једно уз друго своје мале главице па радознало гледе шта се то око њих све збива, не појимајући зашто је све то, зашто их је престрављена мати онако брзо

покупила, потрпала на кола, па сад бежи с њима; зашто су они оставили своје огњиште, своје баштице, где су се још јуче весело играли! О, мали сиротани моји! ви не знате каква опасност прети вашем крову, где сте први пут зазнали за овај свет, где сте проводили безбрижно детињство; не знате да је пламен већ прогутао или ће наскоро прогутати све оне миле кутиће, све оне стварчице у вашем очинском дому, за које су везане све ваше детињске успомене; ви не знате каква опасност прети вашем оцу, који тамо стоји у бојном реду пред Турцима; ви не знате каква опасност прети вашој домовини Србији, чија сте нада ви, њени будући грађани; ви не знате да сте од ноћас постали голи сиротани, без дома, без крова, без коре хлеба, па можда и без родитеља...

Дим, што сам га ја гледао, био је кобне боје: црн са наглим мешањем црвенога одблеска. Овај одблесак спочетка се силом пробијао кроз густину дима, после је бивао све јачи и светлији, док напослетку није избио под небо, као грдан пламен. Пожар се прво појављивао на једном крају села, после се ширио све даље и даље и напослетку обузимао цело село. А у моравској долини села су честа; и сва та села на левој обали Мораве, од наше границе па до под сами Алексинац, буктила су сад у пламену. Пожар је био страشان; од упаљених кућа и стаја палиле су се и ограде и шириле пожар све даље. Од силне јаре сушило се воће и трава, па се пламен и њих дохватао и цео се предео претварао у пламено море. Стока, пси, пиладија – управо све живо бежало је с дреком из попаљених села; арлукање паса разлагало се далеко по околини. Призор је био ужасан. Што је хиљадама породица читавога века текло, подизало и привређивало, све то сад прождире страشان пожар и до сутра ће све бити гар и пепео! Ја не могах даље гледати овај ужас и удалих се од овога страшнога места, где је цео дан беснио челик и олово и где ће целу ноћ беснити страشان пожар. Дању се тамане људи, ноћу људска тековина, дању смрт, ноћу разорење — то је страховна слика рата. Силазећи у Алексинац чух где се отуд диже граја и гунгула. Вест о изгубљеној битци продрла је у варош и свет се узрујао, што је сасвим појмљиво при таквој близини бојнога поља. Кад сиђох у варош, видех дуге редове рањеника где пешке, на колима и на носилима пролазе за болницу. Одох у штаб. И ту нађох метеж и узрујаност. Беше пуно виших официра. Ваљало се саветовати пгга да се сутра предузме. Збиља, шта да се предузме? Hannibal ante portas!...

Алексинац 11. августа, у среду увече, 1876.

Да страшна дана; никад га заборавити нећу. Он се дубоко урезао у мојој памети; да га забележим и у овај дневник. Данашњи дан освануо је невесео. На Алексинцу се опажала нека тешка суморност. Чаршија је била већином затворена; само су још радиле каване, механе, фурунџинице и прчварнице. По кућама сви прозори па и капци позатварани, грађани ишчезли са улица, тек овде онде сретнеш по какво бледо лице, измучено дугим очекивањем у неизвесности. У штабу је такође владала суморност. Момци су ишли на прстима и говорили шапатом. Данас је на левој обали Мораве, на житковачким и прћиловачким висовима имала да се бије доста одсудна битка. Наши су гледали да концентришу ту што више војске... Ђенерал Черњајев ходао је зловољан и узбуђен по своме кабинету. Ја сам му читао телеграм мајора Ј. Прапорца који јавља да се неће моћи

да одржи на својим положајима и да мисли да би боље било да и не чека напад, но да се повуче на згоднију позадњу позицију. Черњајев је био јако љут на ово извешће. — Је ли могуће да то пише Прапорац? Стаде викати ђенерал, па онда и не чекајући одговора додаде: — То није могуће, та он је тако храбар човек! Ви то нисте добро прочитали. Није могуће да он тако пише. Покажем ђенералу разговетан потпис, а он се чисто помами. — Пишите повика он гневно страни исте цедуље на којој је било Прапорчетово извешће напишем ово: „Останите на позицији где сте, браните је до последњег човека, и ако устреба умрите на њој. То вам налаже част и то вам заповедам ја. Черњајев.”...

(П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Београд, 1938, 10–16, 18–19, 27, 43–44, 27)

×

Јаворски фронт, после битке на Калипољу

Калипоље беше покривено лешевима погинулих војника као расејано стадо мирних оваца. Преконоћ Турци беху изишли и са сваког погинулог поскидали одело, па их свучене оставили. Мучна и тужна слика, препуна грозе! Тешки рањеници, који се не могаху с места поменути, потучени су. Сасвим незнатан број, пузећи на тубуху и рукама, завлачио се у трњаке само да избегне страшну, варварску смрт, и ту је чекао спас. Било је и такви рањеника који су тек после пет дана, измучени глађу и жеђу, стизали на Јавор. Ноћу су пузили, а дању прикривени лежали у каквом јелаку. На десном крилу, у једној кући нађена су три војника, који су до ње допузали и у њој умрли.

Војници, у мањим гомилама, одважавали су се и приближавали бојишту, тражили су и доносили рањенике. Но, то није било довољно. Од стране команданта нису предузете мере с непријатељем да се после вршене битке искупе с бојишта мртви и рањени, но остадоше на милост и немилост бесног азијата, њихових паса и црних гавранова... После два дана видела се једна наша сељанка на бојишту. Тумарала је и прегледала погинуле. Долазила је до самих утврђења. Четири наша војника су је пратили и застали подаље, јер кад се примакоше близу, непријатељ опали на њих из пушке. Они се вратише иза стене одакле на турског стражара опалише неколико пушака. Жена је мирно ишла; код самог утврђења застаде, окрете један леш и целива га. Затим га ухвати за раменице и повуче према пратиоцима, који јој донекле изишоше у сусрет. Спустише леш код наше карауле, наместише преко коња и увише га у један губер... То беше мајка, која свог мртвог сина однесе да га сахрани у своме сеоском гробљу. И то је она иста јунак-мајка, која је сина у Горачићу испратила с онаквим материнским благословом, тражећи од њега да се јуначки бори. Она се и том приликом јуначки држала. Било је више мајки, које су долазиле и по разбоју тражиле своје синове, али се много вршаћу не могаху их наћи. Кад смо се вратили с разбоја и ноћна се тама спустила, допираху с турских утврђења звуци њихове музике. С времена на време разлегаше се урлик њихових војника: „Ил-Алах!” – То њихово весеље и пркошење трајало је до пола ноћи, што је јако вређало наше војнике. У нашем логору немила тишина и смутња. Глас се беше пронео да ће Турци сада нас напасти. Тај неосновани глас одакле је произишао није се могло дознати. Само је то било довољно да

се мисли: Турчин се осилио! То је дејствовало да се код њих војнички дух попео док у нас опао. Додуше, Рудничани и Ужичани нису били још изгубили своју веру у своју снагу, они још држаху да могу победити. У таквом тешком покоју дочека се и зора. Кад сунце беше отскочило и војници растрли своју мокру одећу да се суши, наједном на све стране зајеча труба: „Узбуна.” Немио жагор се подиже...

(М. Петровић, *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878.*
Свеска прва, Догађаји са Јавора 1876, Чачак, 1955, 51–53)

*

Октобар 1876.

7-ог, 8-ог и 9-ог Октобра била је крвава битка на линији висова од Бобовишта до В. Шиљеговца. Из ове борбе имали смо хиљаду рањеника. За ова три дана и три ноћи које смо провели на висовима, у брдима на позицијама било ми је нарочито ноћу тако хладно да сам у пркос фланеру, кошуљи, блузи, шињелу и мекинтошу цвокотао зубима... Наложили смо грдну ватру, али нам је ветар бацао цео дим у очи. Сем тога крај логорске ватре једна страна тела је топла а друга се мрзне. Морали смо да пијемо ракију да се загревамо. Сад помисли како је било нашим војницима, који су без шињела, са поцепаним блузама и поцепаним опанцима морали три дана узастопце да се бију. За цело то време са штабом ђенераловим ја нисам лично био ни у каквој опасности за живот, али ти морам признати да сам дахнуо душом кад је трећег дана у вече свршена битка и кад је наређено да штаб иде у Делиград. Тај влажни и прљави логор, у коме нема више него три куће изгледао ми је, после издржаних штрапаца као прави Париз. Сад сам тек умео да ценим моју тврду постељу у Делиграду. Мој посилни имао је генијалну идеју да наложи у мојој соби, те сам могао себи велики луксуз допустити да свучен легнем. Али и ако сам мртав уморан заспао пробудио сам се у пола ноћи. Напољу је беснила олуја какву сам само један пут доживео на Црноме Мору. Морао сам преко ћебета да бацим на себе и шињел и мекинтош само да се толико угрејем да опет заспим. Сутра дан кад сам се пробудио прва ми је мисао била колико ће хиљада болесника дати наша војска на оним висовима после оваке непогоде? И где ћу да сместим те хиљаде болесника, када су мојих 2000 постеља притисли сами рањеници...

(В. Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине*
деветнаестог века, II, Београд, 2022, 379–380)

*

У Црној Гори и Херцеговини

20. јун 1876. Рат Турској; полазак у Херцеговину. Синоћ је заказано свакоме да се сјутра т. ј. данас рано полази у бој у Хернеговину. У четири уре засвира прва ратна труба: збор... Све је већ било на ногама; све се упути Богу на молитву у цркву. Послије свршетка службе Блажо Петровић, који данас постаде ађутантом Књажевим, прочита ратну прокламацију у присуству мноштво скушњеног народа. Усклицима радости није

било краја. Са сузом народ је викао своме Књазу живио и срећан пут! Књаз с цијелом породицом био је на балкону свога двора и слушао усклике свога народа. Док се је Књаз опраштао са својом породицом, све је пред двором било спремно за полазак. За тили час Књаз са алајбарјаком истрча на коња пред војском с ријечима: Хајдмо браћо у бој свети! Барјактаре барјак узми! Усклицима није било краја. Све се крену. Тресак коњаника уз поље, вика народа и звоњење звона увеличавало је дивотни полазак Књажев у Херцеговину. Тако смо весели прошли цијелим: путем; дан је био лијеп облачина, као да је нас чувала од јачине сунчаног зрака. Цијелим путем нијесмо никога срили осим жена...

2 јул. – У четири уре засвира труба полазак. Послије једне уре путовања изађе пред Књазом једна сирота жена сва у сузама и виче помози Господару или сијеци. Књаза дирну несрећа сироте жене и запита је шта јој се догодило. Она му одговори да су јој Турци синоћ убили шћер и да су се затворили у једној тврдој кули. Књаз нареди да се одмах одвуку топови и да бомбардују кућу. Топови још нијесу били приспјели, а трчи вјесник који јавља да су се Турци предали. Мало даље у путу сретосмо их ће их воде. Књаз их прими преда се и разговарао се је дуго са њима. У мјесто да их казни за злочин учињен биједној сиротици, он их обдари и посла натраг с овим ријечима: „Чујте ви, ја ратујем с Царем вашим, а не с вама. Ако ја побједим цара вама ће бити добро, ако мене побједи цар опет ће за вас добро бити. Ви останите на миру, немојте узнемиравати моје људе који овудијен буду тајин проносили, нити икога другога. По сад ако икога такнете платићете ми животом, ја ћу вас и куће попалити; ако останете на миру кад се сврши наградићу вас, ако Бог да”. Турци су обећавали да ће остати на миру, и казивали, су Књазу да они не знају шта Књаз хоће и како мисли за Турке Херцеговачке, а да знају они не би се мицали са својих кућа...

16. Јул. Бој на Вучји-До. — У саму зору засвира труба на врх брда више логора сигнал напријед, која је одговарала труби страже што је више Билеће стојала. Пред стражом био је Ђетко Пејовић. Капетан перјанички. Мухтар се је преко својих ухода извијестио у три уре по поноћи ће се находити наша војска и какав је положај заузела. Чим се о томе извијестио кренуо је с војском и топовима пут Врбице. Стража их је опазила, измицала се је пред војском турском, пушкарајући се и свирајући непрекидно напријед. Како је синоћ киша падала бјеше магла ухватила све долове Врбице; труба није прекидала свирати напријед. Чудновато дираше ухо та свирка, Књаз је лежао нераспасан, обучен. Чим је чуо свирку разумио је куд се Турци крећу. Одмах је појахао коња од којих никад није бар по један раседлаван, па је отишао од батаљона до батаљона скупљајући војску и брзо је упућујући на определијелено мјесто. Дешавало се је јутрос да побожни Књаз удара ногом у пињате, у којима су војници справљали свој ручак, просипљући по огњу јело, односно војнички брашњеник. Књаз је схватио намјеру Мухтарову, па је хтио заузети положаје прије но што би Турци заузели висове који доминирају Врбицом. Бригаде се упутише пут Вучијег дола; Књаз оста с малих бројем своје свите... Благодарје хитрој књажевој заповијести, брзој спреми војске, војска је само неколико минута прије турске заузела висове поврх Вучијих Долова... Но прије но што ступим у детаље битке да опишем какво је мјесто Вучји-до. Свуд око Билеће подижу се висови који међу собом у дубини затварају увалу у којој је варошица Билећа с више села. У овијема су турске куће измијешане са

српским. На лијевој страни, по току ријеке дижу се висови од двије до три хиљаде стопа, у висину. Међу тијем висовима пружају се испрекидани продоли који разна имена имају. Од Билеће пружа се стрмена раван, која се завршује брдашцем на коме су Турци топове изнијели. Иза брда се пружа долина, изнад које се дижу опет разне висине. Вучји долови покривени су травом, мјестимице кршевити, а мјестимице опет шумовити. Ово мјесто као да је нарочито опередијељено да буде славно.

Десно и лијево крило убише бој, на центрум само артиљерија турска гађаше. Наша артиљерија склонила се је с комором. Лијево крило од бригаде војводе Петра поче се пењати уз вис, на коме је била турска артиљерија, и који је доминирао свима линијама турске позиције. Десно крило угледав барјаке лијевога крила уз брдо јуриши на шанчеве турске. У тај исти мах центрум јуриши, а Турци се сломе. Бој из шанчева трајао је у све уру и по, па су онда тргнути ножеви и учињен јуриш у Турке. Ово најсигурније срество црногорског јунаштва шћело се је изоставити. Сијечење глава било је забрањено. У очи битке јуриш је наређен, а сијечење дозвољено. Лаки момци црногорски, одријешених руку од којекаквих новачења и формула учине загон, сломе Турке низ стрмену раван пут Билеће. Турци оставе мртве и рањене које све црногорски нож покоси. Оставе топове и сву муницију артиљеријску. У овој славној битци одликовали су се три Петровића, Ђуро, Шако и Блажо. Филип Петровић буде рањен. Три топа буду узета. Један Пипер доведе Осман-пашу жива. Турака паде мртвих 3000, погибе цио штаб Мухтаров, 160 официра, и других војених старјешина. Наших погибе само 48, а рани се 72 војника...

(Рат Црне Горе са Турском. Вучји До, Фундина, Вележ, Тријебач, Маљат, Омутић, Расина Главица, Височица и.т.д. Мемоари војводе Гавра Вуковића, Цетиње, 1929, 3, 7, 18–19)

**ИЗВЕШТАЈИ КНЕЖЕВОГ СЕКРЕТАРА ДИМИТРИЈА ЈОКСИЋА
ИЗ БЕОГРАДА КНЕЗУ МИЛАНУ НА РАТИШТУ, ЈУЛ/АВГУСТ 1876.**

Светли Господару!

Јако је изненадио Београђане и онај глас о ономадашњој битки на Пандиралу. Зна се да је у нашим рукама Бабина глава. Откуд дакле Турци на Пандиралу. Ман ако нису дошли видинским или пиротским путем, па хтели да одсеку ону нашу војску на Бабиној глави.

Да пређем на оно о чему сад и мисли и сања цео београдски свет. „Књажевац и Хорватовић, то су садањи снови наши, то је предмет разговора нашег. Књажевац нам не изгледа сад другчије но као дављеник кога је двапут већ избацила вода на своју површину, па се сад чека да још једном и то последњи пут изиђе на видело света и онда занавек утоне, ако га храбра мишица Хорватовића не спасе....

Говори се да је бригадир крајински Благоје Јовановић утекао са бојишта у одсудном часу и да је за то осуђен на стрељање, па и стрељан. Неки причају како су и неко његово писмо читали, што га је после тог бегства писао жени, па измеђ осталог и то навео у писму: срећа те се дочепа неког кукуруза и једне ћуприје, иначе би сад био међ мртвима. – Др. Лаза Докич, др. Лаза Стефановић, др. Милијћ, мајор Бркић, капетан Влаховић и свештеник Рушчуклијћ давно су међ покојнима, како Београд чује и верује. За Косту Андоновића, бившег помоћника начелства, дође вест да је погинуо на Пандиралу. У прошлу суботу даде му фамилија парастос, а сад се чује и верује да није погинуо. Исто тако говори се да није погинуо, но само да је рањен бригадир ваљевски Н. Петровић....

Светли Господару!

Како који дан Београђане све већи страх хвата. Мислило се и веровало се да ће бар Дринска војска олако продирати и да ће за неколико дана бити око Сарајева. Али јест! Она још не може ни Бељину да узме; она још стоји на оном истом месту где је и пре двадесет дана била, па не само што она не напада, већ ево дочека и да буде нападнута! О ненапредовању ове војске разно се мисли и говори, међутим, многи бацају кривицу на неумешност вође. Ово се утолико више верује, што је предпрошле ноћи морао тамо отићи и сам министар војни, а има и такових гласова да ће за који дан и Ваша Светлост тамо отићи и то преко Београда....

Одушевљење Београђана за рат свело се већ на нулу и већ се опажа брига и за будућност земље. Ова брига подузела је сад и оне који су пре кратког времена из петних жила викали: “Рат Господару!” Све се ућутало и куд се гос човек окрене сусрета се са суморним и забринутим лицима.

Не могу рећи да је ове ратоборне букаче пређе руководила само себична мисао; радије ћу признати да их је на то навео патротизам и јаук угњетене браће; али нажалост, морам и то признати да су ти људи за усређење земље увек правили рачун без механције. Не знам да ли су баш потпуно веровали у све оно што су пред светом говорили, али су им увек пуна уста била патриотства и свести народне, увек су са тим речима тукли оне, који су и ладније и разборитије размишљали о начинима како да се постигне општа цел; ко год није мислио као они, био је почашћен са именима: назадњак, кајмакамовац и т. д. И доиста, њихова занешеност, то багателисање турске снаге, а хвалисање своје моћи и свести народне и сад се на по где којем огледа.

11.

ПРОКЛАМАЦИЈА КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА О СКЛАПАЊУ МИРА СА ОСМАНСКИМ ЦАРСТВОМ 1877.

МОМЕ ДРАГОМЕ НАРОДУ

Из Моје прокламација од 18. Јуна прошле године познати су Моме Драгом Народу узроци, који су нас принудили, да се прихватимо оружја, а познат је и задатак, за који смо се ми, у савезу са Црном Гором борили.

Данас, кад се судбина источних хришћана налази у јачим рукама, Ја сам сретан што могу обзнанити Моме Драгом Народу, да сам, по саслушању велике Народне Скупштине, закључио мир са отоманском портом. Моји пуномоћници потписали су 17. овог месеца са царским министром иностраних деле протокол мира, коме сам Ја, са своје стране, послао телеграфским путем потврду и ратификацију.

Под гаранцитом великих сила Србија остаје и даље у свим одношајима према отоманској порти, у којима је била пре рата. До конца овог месеца имају се војске, и и турска и српска, повући на своје земљиште у колико се налазе изван политичних граница. За хришћане, који су за време рата у Србији нашли збег и заклона, уговорен је потпун опроштај, а има сигурна изгледа за основно побољшање њиховог стања на њиховом огњишту.

Браћо! Данашњим даном престаје ратно стање у Србији, а са њим престају и неке од оних особених мера, које је ратно стање изазвало, докле опет друге неке и даље остају као потребне до потпуног прелаза у редовно стање.

Враћајући се својим мирним пословима, сетимо се, пре свега, оних наших храбрих бораца, што на бојном пољу кости своје оставише; њихова ће имена вазда живети у успомени благодарног потомства! Сетимо се наших рањених, који су за рад неспособни постали, па је наша патриотска дужност, да им опстанак олакшамо. Не заборавимо ни оне наше пограничне суграђане, који су у след ратних догађаја највише страдали. Моја је ће влади бити један од главних задатака, да се они првим потребама што пре намире и да се њихов положај у опште олакша.

Испунивши своју дужност на бојном пољу према својој отаџбини и својој браћи, настанимо сада да у мирном раду и братској љубави црпемо нову снагу за даљи народни напредак. Останимо вазда захвални нашој руској браћи на потпори, коју су нам за време рата указивали, као и свима другим племенитим народима, који су нас у нашој тешкој борби пратили својим драгоценим симпатијама. Нарочито дајемо израза нашем признању према свима оним племенитим друштвима и лцима, која су нашим рањеницима и нашим ратним страдалницима руку помоћи човекољубиво пружали.

Према вама пак, драга браћо, испуњујем дужност, која је Мени, као владоцу вашем, веома пријатна, захваљујући вам свима на пожртвовањима, које сте за време рата подносили, једни борећи се на бојном пољу, или чинећи друге личне услуге, други приносећи материјалне жртве, а сви без разлике дајујући непрекидних доказа ретког родољубља.

У Београду, 21. Фебруара 1877.

Милан М. Обреновић IV. с. р.
књаз српски

СРПСКО
ИСТОРИЈСКО
ДРУШТВО

Срби у Великој источној кризи I
Од Херцеговачког устанка до завршетка Првог српско-турског рата
(1875–1877)

*Приручник за државну смотру ученика
средњих школа из наставног предмета Историја*

Издавач:

Српско историјско друштво

За издавача:

проф. др Сузана Рајић, председник

Техничка припрема:

Мирослав Крстић

